

1. KISIM	1
FASIL: I	1
EBÛ HANÎFE'NİN HAYATI	1
10- Doğumu.....	1
11- Nesebi Ve Âilesi	2
12- Şeref Milliyetle Değil, Takva İledir	3
13- Mevâlîden Olan Ulema Ve Bunların İslama Hizmeti	3
14- İslâm'da Ulemanın Çoğunun Mevâlîden Olmasının Sebebi?.....	5
15- Ebü Hanîfe'nin Yetiştirilmesi	6
16- Muhiti Ve İlme Merak Etmesi	7
17- Baştan Kelama Hevesi, Sonra Fıkha Dönüşü	9
18- Bu Üç Rivayetin Arasını Buluş	11
19- İlmî Olgunluğu Ve Münazara Kuvveti.....	11
20- Münazaraların Onu Olgunlaştırması.....	12
21- Üstadı Hammâd'ın Dersine Değeri.....	13
22- Ebü Hanîfe'nin Hayatı Hakkında Bilmemiz Gerekenler	14
23- Ailesinin Malî Durumu	15
24- Tâcîr Ebü Hanîfe'nin Meziyetleri, Cömertliği.....	15
25- Devrindeki Siyasî Hareketler Karşısındaki Durumu	17
26- Irak Valisi İbn-i Ebî Hübeyre'nin Ebü Hanîfe'yi Takibi.....	19
27- Ebü Hanîfe'ye Yapılan İşkencenin Siyasî Sebepleri.....	21
28 - Hapishaneden Mekke'ye Gidişi, Abbasîler Devrinde Tekrar Dönüşü	21
29- Abbâsîlerin Hâkimiyetini Nasıl Karşıladı?	23
30- Abbasîler Âli-i Beyt'e Ezaya Başlayınca Onları Tenkidi	24
31- Nefsü'z-Zekîyye'nin İsyanında Ebü Hanîfe'nin Durumu.....	25
32- Mansur'un Bazı Vazifeler Teklifiyle Ebü Hanîfe'yi Denemesi	26
33- Tarihî Gerçeklere Aykırı Rivayetler	27
34- Kendini Tam İlme Vermesi, Mansur'un Aleyhinde Sözlerden Çekinmemesi.....	28
35- Mansur'u Bazı Adamları Ebü Hanîfe'ye Karşı Tahrik Ediyorlar	30
36- Kadı İbn-i Leylâ'nın Hükümlerini Tenkidî Ve Kadının Mansur'a Şikâyeti.....	31
37 -İlmi Tenkide Tahammül Edeyi Yen Kadı, Siyasete Başvuruyor..	33
38- Hak Uğrunda Gösterdiği Celâlet Ve Metanet.....	33
39- Mansur'un Kadılık Teklifini Reddetmesi, İşkence Sebebi Bu Mudur?	33
40- Menakıb Kitaplarına Göre İşkence.....	34
41 - Mansur'la Ebü Hanîfe'nin Arasında Geçenlerin Bir Muhakemesi	36

42- Nihayet İşkence Yapılıyor	37
43- İlm Dünyasından Göçen Bîr Güneş	38
44- Her Tarafa Feyz Ve Nur Saçan Ders Halkal >.....	39

1. KISIM

FASIL: I

EBÛ' HANÎFE'NİN HAYATI

10- Doğumu

Ebu Hanîfe Hazretleri, Hicretin 80 inci yılında Kûfe'de doğmuştur. Ekseriyetin rivayeti bu olup tarihçiler de bunda ittifak etmiştir. Diğer bir rivayete göre 61 senesinde doğduğu söyleniyorsa da bu hem zayıftır, hem de onun hayatının sonuna uymamaktadır. Çünkü onun vefat 150 senesindedir. Ekseriyete göre ölümü Man-sur'un ona yaptığı işkenceden sonradır. 61 senesinde doğduğu farzedilirse, Mansur'un ona kadılık teklif ettiği zaman 90 yaşında olmas lâzımdır. Halbuki bu yaşta olan kimseye böyle gayet mühim bir devlet işi teklif olunmaz. Teklif olursa bile yaşının geçkinliğini ileri sürerek özür dilemesi gayet kolay olurdu. Fakat hiçbir rivayette böyle bir özür dilediğinden bahis olunmuyor. Öyle olunca bu rivayet, tarihçilerin anlattıkları hayatın son günlerine uygun düşmemektedir.

11- Nesebi Ve Âilesi

Nesebi: Babası Sabit, dedesi Faruk Zevta'dır. Buna göre Fâ-ris'lidir. Dedesi ise icâbil ahalisindedir.^{1[1]} Araplar o yerleri feth edince esir düşmüş, Teym oğullarına köle olarak verilmiş, sonra azâd olunmuş. Teym kabilesiyle olan münasebeti de böyledir. Ebû Hanîfe'nin nesebi hakkında torunu ve oğlu Hammad'ın oğlu Ömer'in rivayeti böyledir. Fakat diğer torunu İsmail, yâni bu Ömer'in kardeşi ise dedesi Ebû Hanîfe'nin nesebini şöyle zikrediyor : «Merzban^{2[2]} oğlu Numan oğlu Sabit oğlu Numan» ve atalarında kölelik bulunmadığını yeminle söylüyor.

Görülüyor ki, Ebû Hanîfe'nin iki torunu, nesepleri hususunda vevki zahiren olsun, ihtilâfa düşmüşlerdir. Birincisi Sâbit'in babası Zevta olduğunu söylüyor, ikincisi Numan diyor. Birincisi onun esir edilip köle düştüğünü söylüyor, ikincisi köleliği kat'iyetle reddediyor. Hayrat'ul-Hisan sahibi İbn-i Hacer

^{1[1]} Ebû Hanîfe'nin nesebi hakkında yaygın olan Farslı olmasıdır.

Onun Bâbil'de olduğu da rivayet olunuyor. Hatib Bağdadi tarihinde: Ebû Hanîfe Bâbil ahalisindedir, diyor. Taraflarından Bâzı Hanefiler onun Arap neslinden olduğunu söylemişler veya İbn-i Rait Ensari demişlerse de bu söz kabul olunamaz. Meşhur olan onun Acem olduğudur ve yüksek bir ailedendir. Anası kabinidir. Babası ise Tirmiz, NeEâ veya Enbar'da yaşamıştır. Bunların hepsinde de bulunmuş olabilir. Son yaşadığı yer Enbar'dır. Hattâ Efoû Hanîfenin orada doğduğunu söyleyenler varsa da ekseriyete göre o Kûfe'de doğmuştur. Babası son olarak orada yerleşmişti. Orada Hz. Ali Efendimizle de görüşmüştür. Hz. Ali, Sâbit'e ve zürriyetine hayır ve bereket niyazında bulunmuştur.

^{2[2]} Merzban veya Merzüban: Serhan muhafız, sâbir Beylerbeyi demektir. Zaîm ve sipahiye de denir. (Burhân-> Kât).

Heysemî bu iki rivayetin arasını şöyle birleştirmektedir: Ona göre Ebû Hanîfe'nin dedesinin iki ismi olabilir, biri lâkaptır ve Zevta'dır, diğeri asıl isimdir, Numan'dır. İkincinin köleliği reddetmesi babası Sabit hakkında r., dedesine şumulü yoktur. Biz isimlerin böyle zahiren muhtelif olabileceği hakkındaki buluşunu uygun görürüz. Fakat kölelik hususundaki ihtilâfı birleştirmesini kabul edemeyiz. Çünkü böyle kat'i surette reddetmek yalnız babaya münhasır görünmüyor.

Bence bu iki rivayetin arası şöyle bulunabilir : Zevta veyahut Numan, memleketleri feth olunduğu zaman esir düşmüştür, fakat kendisine âmân verilmiş serbest bırakılmıştır. Çünkü fetholunan yerler halkının büyüklerine Müslümanların yapageldikleri muamele böyledir. Onların ve yakınlarının gönüllerini hoş etmek için müsamaha gösterilir.

12- Şeref Milliyetle Değil, Takva İledir

Güvenilir ulemanın sözleri onun Acem olduğudur. Arap ve Bâ-bil'i değildir. Dedesi ister köleliğe düşmüş olsun, ister düşmesin. Ebû Hanîfe hür bir babadan hür olarak doğmuştur. Her ne kadar bâzıları, muhakkiki arın kabul etmediği mevsuk olan rivayetlerle, babasının da köle düştüğü zannına kapıldılarsa da köle düşmesi, Ebû Hanîfe'nin ilmine ve mevkiine, şeref ve kadrine hiçbir nakîse vermez. Hattâ kendi başından bile kölelik geçmiş olsa ne ehemmiyeti var? Onun şeref: nesebten ve maldan gelmiyor. O, şöhretini haiz olduğu mevhibeler, izzet-i nefis, akı ve takvadan alıyor. Asıl şeref işte bunlardır.

Bu hususta Mekki şöyle diyor: «Bilmiş ol ki, Takva en yüksek neseb ve en büyük sevaptır.» Cenâb-ı Hak : «Allah nezdinde sizin en şerefliiniz, en muttaki olmanızdır» buyurdu. Hz. Peygamber de: «Benim âlim her hayır işleyen ve takva sahibi olandır» demiştir. Bunun için Selman Fârisî'yi Ehl-i Beyt'nden saymıştır da: «Selman bizdendir, âl-i'Beyf tendir» buyurmuştur. Allah'u Teâlâ Hazret-i Nuh'un oğlunu Nuh'tan reddetmiş ve: «O senin ehlinden değildir, onun işi iyi değil» buyurmuştur. Hz. Peygamber Efendimiz Bilâl-i Habeşî'yi akrabası gibi kendi yakınlarından saymış ve amcası Ebû Leheb'i ise uzak tutmuştur.^{3[3]}

Neseb şerefiyle öğünmenin hâkim olduğu bir devirde Ebû Hanîfe zatî şeref duygularıyla yaşamıştır. Rivayet olduğuna göre dedesi esaretlerine düşmesi dolayısıyla aralarında bir münasebet bulunan Benî Teym'den birisi ona: «Sen benim mevlâmsın» demiş. Ebû Hanîfe ona: «Vallahi ben senin bana şeref iddia etmeden,, senden kat kat şerefliyim» cevap vermiştir^{4[4]}. O, izzet-i nefesine dokunulmasına asla Tazı olamadı. Hayatı bunu açıkça göstermektedir,

13- Mevâliden Olan Ulema Ve Bunların İslama Hizmeti

Nesebinin Acem olması, onun kadrini asla düşürmez ve onun kemâl derecesine

^{3[3]} Muvalâk b. Ahmed mekkî, menâ -ı Ebi Hanîfe, s.6.İstanbul

^{4[4]} İbn-i Abdülber, El-İntika.

yükselmesine mâni teşkil etmez, onu bu yükselme yolundan al koymaz. Onun nefsi, köle ruhu değildir. O, hür ve asil ruhlu bir kimseydi.

Tabiîn devrinde fakih ilmi mevâli'nin elindeydi (Mevâli kelimesini tarihçiler Araplardan başkası hakkında kullanırlar). Ebû Hanîfe fakih bunlardan aldı, onlardan öğrendi Tabiîn ve Tebe-i Tabiîn devrinde İslâm merkez şehirlerindeki inkuhânın ekserisi mevâlidendi.^{5[5]}

Ibn-i Abdi Rabbih, İkdü-V Ferid'de naklediyor: İbn-i Ebî Leylâ diyor ki, İbâ b. Musa çok kavmiyet gayreti güderdi. Bana bir defa:

— Irak'ın Fakih kim? diye sordu. Ben de:

— Hasan İbn-i Ebî Hasan, dedim.

— Sonra itim? dedi

— Muhammed b. Sîrin, cevabın verdim.

O kimlerdendir? .

— Mevâlidendir.

— Mekke'nin fakih kim?

— Atâ b. Ebî Rebah, Mücahid, Said b. Çübeyr ve Süleyman Bin Yesar.

— Bunlar kimlerden?

— Mevâlidîrler.

— Medine fukahâs kimlerdir?

— Zeyd b. Eşlem, Muhammed b. Münkedir, Nâfi' b. Ebî Nu-ceyh.

— Yâ bunlar kimlerdendir?

— Mevâlidendirler, deyince rengi bozuldu.

— Ehl-i Kubânın en fakih kimdir? dedi.

— Rabi'atü'r-Re'y İbri-i Ebî Zennâd.

— Bunlar kimden?

— Mevâlidendirler, dedim. Bu defa yüzü sarardı .

— Yemen fukahâs kimlerdir? diye sordu.

— Tavus ile oğlu İbn-i Münebbih, dedim.

— Bunlar kimdendir?

— Mevâlidendirler, deyince şahdamarı kabardı,, ayağa kalktı:

— Horasan fakih kim?

— Atâ b. Abdullah Horasanlı .

— Bu Atâ kimden oluyor?

— Mevâlidendir, dedim. Bunun üzerine yüzü sapsarı kesildi, renkten renge girdi. İçime korku düştü.

— Şam fakih kim? dedi.

— Mekhûl, dedim.

— Mekhûl kimden?

— Mevâlidendir, dedim, içini çekerek derin derin nefes aldı .

— Küfe fakih kim? diye sordu. Yemin olsun ki, eğer ondan korkmasaydım, Hakem b. Utbe ve Hammad b. Ebî Süleyman diyecektim. Fakat baktım fena olacak.

^{5[5]} Mevâli, Mevlânın cem'idir.

— İbrahim Nahaî ve Şa'bî'dirler, dedim.

— Bunlar kimlerden, diye sordu.

— ikisi de Arap'tırlar, cevap m verdim.

— Allahu Ekber, dedi ve sükûnet buldu^{6[6]}

Mekkî de (Menâk b-ı Ebî Hanîfe) kitabında Atâ ile Hişam b. Abdu'l-Melik arasında geçen buna benzer bir konuşma nakletmektedir. Atâ diyor ki: Hişam b. Abdu'l-Melik'in yanına girdim. Bana:

— Atâ, dedi, etrafındaki ulema hakkında malûmat ın var m ?

— Evet Emîrül'l-mü'minîn, dedim.

— Medine halkının fak m kimdir? diye sordu.

— Hazret-i Ömer'in oğlu Abdullah'ın kölesi Nâfi' dedim.

— Mekke halkının fak ı kim?

— Atâ b. Ebî Rebah.

— Arap m , mevâlidenden mi?

— Arap değil, mevâlidendir.

— Yemen halkının fak ı kimdir

— Tavus b. Keysan.

— Mevâlidenden mi, Arap m ?

— Arap değil* mevâlidendir.

— Yemâme halkının fak ı kim?

— Yahya b. Kesîr'dir.

— Mevâlidenden mi, Arap m ?

— Mevâlidendir.

— Şam halkının fakım kim?

— Mekhul.

— Mevâlidenden mi, Arap m ?

— Mevâlidendir.

— Cezîre halkının fak ı kim?

— Meymûn b. Mehran.

— Mevâlidenden mi, Arap m ?

— Mevâlidendir.

— Horasan halkının fak ı kim?

— Dahhâk b. Müzahim.

— Arap m , mevâlidenden mi?

— Mevâlidendir.

— Basra'nın fak ı kim?

— Hasan-" Basrî ve Muhammed b. Sîrin,

— Arap m , mevâliciden mi?

— ikisi de mevâlidenden.

— Küfe halkının fak ı kim?

— İbrahim Nahaî.

— Arap m , mevâlidenden mi?

^{6[6]} İbn-i Abderrabbih, İkdül'l-Ferid, c. II, s. 262 Ezheriye tab' .

- Arap'tır dedim. Bunun üzerine :
- Canım çakayz, hiç birini Arap'tır, demiyor.

14- İslâm'da Ulemanın Çoğunun Mevalîden Olmasının Sebebi?

Ebû Hanîfe'nin yetiştiği bu devirde ilimle uğraşanların çoğu Arap olmayan unsurlardı. Neseble öğrenmeleri yoksa da Allah onlara asıl öğünülecek ilim vermiştir. İlim şerefi daha temizdir, daha üstündür, asrlar boyunca daima parlar durur, hiç sönmez.

İlmin Fâris evlâdında gelişeceğine dair Hz. Peygamber'in vermiş olduğu haber doğru çıktı. Buharı, Müslim, Şirazî ve Tabarân! rivayet ediyorlar ki, Hz. Peygamber : «İlim şayet Ülker yıldızlarında asılı olsa Fâris oğullarından bazı kimseler uzanıp onu alırlar.» buyurmuştur. Bu kitaplarda Hadisin ibaresi değişik olsa da mânâsı birdir. Bu hadis-i şerifin doğruluğuna bakın ki, gerçekten Sahabeden sonra ilim, pek de kısa olmıyan bir müddet mevâliden devam etmiştir, öyle olunca Ebû Hanîfe Numan'ın mevâliden olmasında hayreti mucip bir şey yoktur. Çünkü İslâm devletinde ilim çevrelerini mevâlî teşkil ediyor.

Ebu Hanîfe'nin nesebi hakkında sözü kesmeden önce, mevzuu tamamlamış olmak maksadiyâ, Emevîler devrinde ilimle meşgul olanların çoğunun mevâliden olmasın sebeplerini açıklayalım. Müteaddit sebepler bir araya gelmiştir. Başlıcaları ise şunlardır :

1- Emevîler devrinde hâkimiyet ve idare Arapların elinde idi. Harble, fütûhatla meşguldüler. Bunlar onları ilimle meşgul olmaktan alıkoydu. Araştırmaya, tetkikata vakit bulamadılar. Mevâlî ise boş vakit ve saha buldular, ders ve mütaleaya koyuldular. Araştırmalar yaptılar: Baktılar ki, hâkimiyetleri kaybolmuş, başka yoldan şerefe ermek istediler.. O da ilim ve irfan yoludur. Mahrumiyet bâzan kemâle götürür, yüksek emeller ve büyük işler ondan doğar. Mevliye göre de durum böyledir. Her ne kadar maddî galibiyet ve hâkimiyet Araplarda ise de Arap ve İslâm dünyasında fikir hakimiyeti Arap olmayan unsurlara geçti.

2- Ashabın birçok köleleri vardı. Bu köleler akşam sabah daima Ashabın yanında bulunur, onlardan ayrılmazlardı. Ashabın Kiram'ın Hz. Peygamber'den öğrendiklerini onlardan öğrenirdi. Böylece Sahabe devri geçtikten sonra gelen devirde ilim erbabı bu mevâlî oldu. Onun için Tabînin ulemasının ekserisi mevâlî-dendir.

3- Bu mevâlî, kültür ve ilim sahibi eski milletlere mensupturlar. Onların fikirlerini yuğurup geliştirmek, düşüncelerine ve hattâ bâzan akidelerine bile bir istikamet vermek hususunda bunun tesiri olmuştur, ilme sarılma aşkı, yaratılış ve tabiatlerine uygundu.

4- Araplar sanat erbabı değildiler. İnsan bütün varlığını ilme verirse onun için bir sanat halini alır. İbn-i Haldun bu hususta uzun boylu konuşarak der ki: «Sonra bu ilimlerin hepsi Öğrenmeğe muhtaç melekeler hâline geldi. Ve sanatlar arasına girdi. Yukarıda arzettiğimiz gibi sanatlar şehirlilerin,

medenîlerin hüneridir. Araplarsa insanlar›n bunlardan en uzak olanlanndandır. Onun için ilimler şehir halkına aittir. Araplar onlardan uzak kalmıştır. O devirde şehirli Acemlerdi veya o mânâda demek olan, mevâli ve şehir halkı idi.»

15- Ebü Hanîfe'nin Yetişmesi

Ebû Hanîfe Hazretleri Kûfe'de yetişti, orada büyüdü. Hayatının çoğunu orada; öğrenerek, öğreterek ve savaşarak geçirdi. Elimizdeki kaynaklar babas›n n hayatını, ne iş yaptığını ye ahvalim anlatmıyor. Fakat onlardan bâzı ahvali hakkında işaretler çıkarmak mümkündür. Onlardan anl›yoruz ki, babas› varlık sahibi bir kimsedir, tüccardandır, gayet iyi bir Müslimandır. Ebû Hanîfe'nin hayatını yazan eserlerin, çoğunun nakline göre, babası küçüklüğünde Hz. Ali'yi görmüştür. Dedesi Nevruz Bayramında ona muhallebi hediye etmiştir. Bu hâdise Ebû Hanîfe'nin ailesinin bolluk içinde yaşadığını, malî durumlarının iyi olduğunu gösterir. Büyük servet sahibi ki, Halifeye o zaman ancak zenginlerin yiyebildiği muhallebi hediye ediyorlar.

Hz. Ali'nin Sâbit'e, evlâdına hayır duada bulunduğu rivayet olunuyor. Bundan anlaşılıyor ki, Hz. Ali'yi gördüğü ve onu» hayır duasını aldığı zaman, şüphesiz ki, Müslümandı. Tarih kuapları Sâbit'in Müslüman doğduğunu tasrih ederler. Bu itibarla Ebû Hanîfe hâlis Müslüman bir ailede yetişmiştir. Bütün ulemanın soy ledikleri budur. Ancak sözlerine bakılmaz birkaç yan çizen bundan hariçtir.

Ebû Hanîfe'yi ulema meclislerine devamla başlamazdan evvel çarşı pazara gelip giderken görüyoruz. Sonra hayat boyunca ticaret yaptığını biliyoruz. Bu bizi, babasının tacir olduğunu söylemeğe sevk ediyor. Onun kumaş taciri olduğu anlaşılıyor. Ebû Hanîfe de bu sıfatı babasından almıştır. Eskiden ve şimdi de âdet böyledir. Baba san'at› çok defalar evlâdına geçer. Bunlar bize gösteriyor ki, Ebû Hanîfe temiz bir Müslüman evinde yetişmiştir. Ailesi zengindir, ticaretle meşguldür. Dindar ailelerde olduğu gibi Ebû Hanîfe'nin de çocukluğunda Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlediğini söyleyebiliriz... Bu, hayatı boyunca onun bilinen ve görülen- ahvaline uymaktadır. Zira o en çok Kur'ân-ı Kerîm okuyan kimselerdendir. Ramazanda 60 defa Kur'ân-ı Kerîm'i hatmettiği rivayet olunur. Bu haberde biraz mübalâa olsa bile onun çok Kur'ân-ı Kerîm okuduğunu göstermektedir. Müteaddit yollarla rivayet olunduğuna göre kâraat ilmini, yani Kur'ân okuma usulünü yedi Kurradan biri olan Âs m'dan almıştır.^{7[7]}

16- Muhiti Ve İlme Merak Etmesi

Ebû Hanîfe'nin doğduğu yer. Kûfe, Irak'ın büyük şehirlerinden biri idi., Belki o zamanki iki büyük şehrin ikincisi geliyordu. Irak'ta muhtelif milletler kavimler, cemaatler vardı. Oras eski medeniyetlerin yatağıdır. Süryânî'ler orada yayılmıştı. İslâmdan önce oralarda mektepler kurmuşlardı. Bunlarda Yunan felsefesi, İran hikmeti okunurdu. Irak'ta İslâmdan Önce akîde meselelerinde

^{7[7]} İbni Hacer Heysemî, Hayratu'l-Hisan, s. 265 Hayriye tab' .

birbiriyle mücadele halinde bulunan Hristiyan mezhepleri vard . İslâ-miyetten sonra da çeşitli milletler ve dinler burada mevcuttu. Ara sıra kargaşalıklar, fitneler oluyordu. Siyasî fırkalar birbirleriyle çarpışıyor, akideler usul mücadelesi yap yordu. Şîa orada bulunuyor, çölde Haricîler türüyor. Mu'tezile orada çıkıyor. Görüşükleri Ashabdan aldıkları ilmi neşreden müçtehit Tabîîn orada. Din ilminin kana kana içilen berrak menbalar> oradan kayn yor. Birbirleriyle niza hâlinde olan taifeler, birbiriyle çarpışan düşünceler, görüşler hep orada...

Ebû Hanîfe gözlerini açtığı vakit bu karışık muhiti gördü. Onun akıl ışığı yandığı zaman bütün bu görünüşler onun önünde açıldı, öyle görünüyor ki, o daha gençliğinde ömrünün ilk çağlar nda bu mücadele meydanına atılmış, doğru buluşları, fitrî zekâsının verdiği kuvvetle sapık düşüncelerle savaşa atılmıştır. Fakat diğer taraftan da ticaret işleriyle meşgul oluyor, çarşı pazara gelip gidiyor, ilim meclislerine az devam ediyordu. Ulemadan bâzılar ondaki bu parlak zekâyı, ilmî akli sezdiler. Bunların hepsinin yalnız ticaret uğrunda harcanmasına acıdılar. Onun ticaret işleriyle olduğu gibi ilim meclisleriyle de alâkalanmasını tavsiye ettiler. Ebû Hanîfe bu hususta kendisi şunu naklediyor:

«Günün birinde Şa'bi'nin yanından geçiyordum. Beni çağırdı ve bana:

— Nereye devam ediyorsun? dedi. Ben de:

— Çarşı pazara, dedim.

— Maksadım o değil, ulemadan kimin dersine devam ediyorsun? dedi.

— Hiç birinin dersinde devam üzere bulunam yorum, dedim.

— İlmi ve ulema ile görüşmeği sakın ihmal etme, ben senin uyanık ve canlı bir genç olduğunu görüyorum, dedi. Onun bu sözü benim içimde iyi bir tesir bıraktı. Çarşı pazar işlerini bıraktım, ilim yolunu tuttum. Allah'ın inayetiyle Şa'bi'nin sözünün bana çok fayda > oldu.»^{8[8]}

Bu kıssa bize şunları göstermektedir:

1- Ebû Hanîfe hayatının ilk zamanında ticaretle meşguldü. Ulema meclislerinde sık sık bulunam yordu. O fıkhta müstakil bir mezheb sahibi olacak bir âlim olmak emeliyle değil, tacir olmak arzusuyla hayata atılmış .

2- Ebû Hanîfe'nin yüzünde keskin zekâ işaretleri, kuvvetli fikir emareleri okunurdu* o derece ki, bunlar onu görenlerin dikkat nazarını çekti ve Şa'bi'nin ona neler dediği yukarıda geçti. Acaba onun ilmî meyli, fikir yönelişi hangi şeylere karşı daha fazla idi? Ulema ile görüşmesi nasıldı? Öyle anlaşılıyor ki, Irak'ta hâkim olan fikir havasının içinde bulunduğu muhtelif zümrelerin yaptığı münakaşalara o da karışıyordu. Babasının iyi yetiştirdiği ve bilgiden nasibi olan her uyanık genç gibi o da bu işlen konuşabiliyordu. Bâzı derneklerde, toplantılarda, hattâ çarşı pazarda tesadüfen baz kimselerle münakaşa yapıyor, sapık fırkalarla mücadele ediyor, kendini gösteriyordu. Böylece Şk'bi gibi bâzı adamların dikkatini çekti. Anlaşılıyor ki, onun fikri ve görüşleri ehl-i sünnet ve cemaat görüşüne uygundu. Onlardan ayrılır yeri yoktu. Bu bize onun gençliğinde kelâm ilmiyle meşgul olmasını izah etmektedir.

^{8[8]} Mekkî, Menak b- Ebû Hanife, c. 1, s. 59

Kelâm mes'elelerine dalmış birçok taifelerin, sapıkların başlarıyla münakaşalar yapmıştır.

3- Sadî'nin öğüdünden sonra Ebû Hanîfe ilme sarıldı. Ulema meclislerine devama başladı. Ticaret işlerine az bakar oldu. Bu ticaretten büsbütün el çekti demek değildir. Onun târihinde sabit bir gerçektir ki, o ilimle iştigal ile beraber aynı zamanda ticaret sahibi idi. Ticareti ortakları vasıtasıyla işlettiği anlaşılıyordu. Ortağına tam güven vardı, ticaretini ona işletirdi. Ancak ticaretin nasıl gittiğini, işlerin yolunda olup olmadığını, ticarete dînin icaplarına uyup uymadığını anlamak için ortağına uğrar, kontrol ederdi. Hakkında söylenen haberlerin mümkün derecede birbirine uygun düşmesi için onu böyle tahmin edebiliriz.

17- Baştan Kelama Hevesi, Sonra Fıkha Dönüşü

Sadî'nin tavsiyesinden sonra Ebû Hanîfe bütün varlığıyla İlme sarıldı. Ders halkalarına devama başladı.

Fakat acaba hangi nevi' ilim halkalarına merak etti. Tarihî kaynaklardan çıkarabildiğimize göre o devirde ilim halkaları başlıca üç nevi'di.

1- Akıt usulleri müzakere olunan halkalar; kelâm dersleri ki, çeşitli taifeler bunlara karışırdı,

2- Hadis halkalar; Hadîs-i şerifler, bunlarda rivayet ve müzakere olunurdu.

3- Fıkha halkalar; Kitap ve Sünnet'ten hüküm çıkarma usulü, vukubuân hâdiseler hakkında nasıl fetva verileceği bunlarda okunurdu.

Bu hususta Önümüzde üç türlü rivayet var: Birincisine göre Ebû Hanîfe,, içinde ilim aşkı doğup da derse başladığı zaman, devrindeki ilimlerin arasından fıkha ilmini seçti. Diğer iki rivayete göre ise: Evvelâ kelâm ve münazara ilmine başlamış, sonra fıkha merak etmiş ve bütün varlığını ona vermiştir.

Bu husustaki üç rivayet şöyledir:^{9[9]}

1- Talebesi Ebû Yusuf başta olmak üzere muhtelif kimselerden şöyle rivayet olunuyor: Kendisine sormuşlar:

— Fıkha nasıl başladın?

— Anlatayım, demiş: Bu Allah'ın tevfik ve inayetidir, O'na daima hamd olsun. Ben öğrenmeğe başladığım zaman bütün ilimleri göz önüne aldım. Herbirini kısım kısım okudum. Sonunu ve faydasını düşündüm. Kelâm ilmine başlayacağım, dedim. Sonra baktım, akıbeti kötü, faydası az, insan kelâmda olgunlaşsa aşikâre konuşamaz, her kötülüğü ona yaptırırlar, heves ve arzusuna uyuyor. Derler. Bundan vaz geçtim. Sonra edebiyat ve nahve baktım. Onun da sonu, bir çocukla oturup ona nahiv, edebiyat öğretmekten ibaret. Şairliğe baktım. Onun da neticesi ya methederek dalkavukluk yapmak veya hicvetmek. Yalan sözlerden ve dîni hırpalamaktan ibaret. Sonra kıraat ilmini düşündüm. Dedim ki, onu elde edersem ne olacak : Gençler etrafıma toplanacak, bana

^{9[9]} Bu rivayetlerin üçü de Tarih-i Bagdad'ta, Mekki menâkıbinda, İbn-ü Bezzâzi menâkıbinda, İbn-ü Hacer Heysemi'nin Hayratu'l-Hisan'ında ve sairede muhtelif ibarelerle zikrolunmuştur.

okuyacaklar, ben dinleyeceğim. Kur'ân-> Kerîm ve mânâlar> hakk nda söz söylemek güç. Öyle ise Hadis öğreneyim dedim. Fakat çok hadis toplayabilmek uzun Ömür ister, tâ ki bana muhtaç olup baş vursunlar. Beni arayıp müracaat edecekler ise yeni yetişenler, gençler olacak. Belki iyi beleyemeyecek. Yalan söylemekle itham ederler, bednam olurum ve bu k yamete kadar gider. Sonra f kha baktım. Ona baktıkça gözümde değeri arttı. Onda bir eksiklik bulamad m. Baktım ki» ulema ile, fukahâ ile, üstadlarla bir arada oturmak, ' onlar gibi ahlâkl olmak var. Aynı zamanda farzları işlemek, dînin icaplar›n yerine getirmek ibâdet etmek de onu bilmekle olacak. Dünya ve âhiret onunla kaim... Onun sayesinde dünyay isteyen büyük mevkilere yükselir .ibadet etmek isteyen onsuz yapamaz.. Kimse ilimsiz ibadet yaptığım söyleyemez. Fıkıh, ilimle ameldir.»

«Bu rivayetten anlaşılıyor ki, Ebû Hanîfe Hazretleri asrında yayılmış olan ilimlerin hepsini denemiş, içlerinden en beğendiğini seçmiş, onda mütehassıs olmuştur. Demek o, devrindeki ilimlerin hepsini bilen kültürlü bir insandı. Sonradan bütün varlığıyla fikha sarılmıştır. Fıkha sarılması, baştan diğer ilimleri elde edip hepsinde malûmat sahibi olduktan sonra olmuştur.

2- Yahya b. Şeyban rivayet ediyor, Ebû Hanîfe şöyle demiştir :

«Ben, kelâmı, münazarada kuvvetli olan bir kimseydim. Bir müddet bununla uğraştım. Münakaşalar yapıyor, kelâmı müdafaa ediyordum. Bu münazara ve mübahase erbabının çoğu Basra'da bulunuyordu. Yirmi defadan fazla Basra'ya gidip geldim. Orada bir sene kadar daha az veya daha çok kaldığım olurdu. Haricîlerden Ibaza, Sufriyye vesair fırkalarla münakaşa yaptım. Kelâm ilmini ilimlerin en efdal› say›yordum. Kelâm dînin asl› d r, derdim.

Ömrümün birazı böyle geçtikten sonra, kendi kendime düşündüm. Dedim ki: Hz. Peygamber'in Ashabı olsun. Tabiîn olsun, bizim erebileceğimiz şeylerin hiçbiri onlardan kaçmış değildi. Onlar bu hususta daha kuvvetli idiler. Bunları daha iyi bilirler, her şeyin hakîkatına vakıftılar. Bununla beraber keâm mes'elesine dalmadılar, münakaşa ve mücadefc yapmadılar. Kendilerini tuttular, hattâ bunlara dalmaktan nehyettiler. Onlar şeriat mes'delerine, fık h bablarına sarıldılar. Onların sözleri hep fıkıh hakkında idi, oturup bunları konuşmuşlar, halka bunları öğretmişler, bunları öğrenmeğe Müslümanları davet etmişler. Fetva veriyorlar, fetva alıyorlar. İlk Müslümanlar›n devri. Sahabe zaman böyle imiş. Arkalarından Tabiîn aynı izden gittiler. İşte onların 'bu vasfolunan ahvali böylece canlanınca münazaralara, münakaşalara son vererek kelâm ilmini bırakt m. O kadarla iktifa ettim. Selefin^{10[10]} bulunduğu hallere döndüm. Onlar n

^{10[10]} Eserde geçen bu gibi tabirleri aç khyahm:

Selef: Fukahaca Ebû Hanîfe'den Muhammed b. Hasan'a kadar olanlard r.

Halef: Muhammed b. Hasan'dan Şemsü'l-ettimme Halvâniye kadar olanlard r.

Sadr-ı evvel: İlk üç asırdaki zevatın zamanı.

Müteaddimun; Şemsü'l-eimme Halvânîden öncekiler.

Müteahhurin: Şemsü'l-eimme Halvânî'den Haf zuddin Buhari'ye kadar olanlar.

Şemsü'l-eimrae: Büyük ulemadan bazı›n lâkab olup mutlak söylenince Şemsü'l-eimme Serahsî kasd olunur. Diğerleri adıyla ve nesebiyle söylenir,

Şeybü'Mslâm: Fetva ve kaza sahibi büyük fufcahaya verilen bir unvand›r, sonralar› resmi makam unvan oldu.

Amme; Ekseriyet manas›nad r.

Hasan: Mutlak olarak söylenirse f kih'ta Hasan b. Ziyad Lülü-i, tefsirde ise Hasan- Ba&ri kasd olunur.

izine koyuldum. Onlar›n yapt klarını yapmağa başladım. Bu mevzuları iyi bilenlerle beraber bulundum. Zira baktım ki, kelâmla uğraşanların simaları eskilerin siması. gibi değil. Onların yolu sâlihlerin yoluna benzemiyor. Kalb-leri kat , yürekleri taş gibi. Kitaba, Sünnete, sâlihîne karşı gelmeğe hiç aldırış etmiyorlar. Ne takvalar› var, ne'de korkular !»

3- Talebesi İmam Züfer b. Hüzeyl anlatıyor: «Ebû Hanîfe derdi ki, baştan kelâmla meşgul olurdum. Bunda parmakla gösterilir bir dereceye ulaşmıştım. Mescit'te H^mmâd b. Ebî Süleyman'›n ders halkas›na yak n bir yerde oturuyordum. Günün birinde bir kad›n gelerek bana: «Bir adam n câriye bir karısı var, onu Sünnet üzere boşamak istiyor, kaç talâk vermeli? diye sordu. Ben de bunu Hammâd'a sormas nı ve dönüşte bana da haber vermesini söyledim. Hammâd'a sormuş, o da şu cevabı vermiş:

«Hayızdan temiz olduğu sıra onu bir defa boşar, bekler, iki defa hayız görüp de y›kand›ktan sonra kocaya varmas› helâl olur.» Bundan sonra bana kelâm lâz m değil dedim, ayakkaplar›m› al ıp Hammâd' n dersine gelip oturdum. Onu dikkatle dinliyor, söylediği mes'eleleri belliyordum. Ertesi gün müzakere yoluyla yoklama yapılıncaya ben bellemiş olurdum, diğer talebeler ise yanılırlardı. Bunun üzerine üstad›m z Hamtnâd: Benim yanıma, ders halkasının başına Ebû Hanîfe'den başka kimse oturmayacak, dedi»

18- Bu Üç Rivayetin Arasını Buluş

İşte üç rivayet böyledir. Bunlar bir kaç yolla naklolunmuş-tur. Rivayetlerin ibareleri, k›salık ve uzunluk bakım ndan türlü türlü ise de maksat ve mânâ birdir. Birinci rivayetten anlıyoruz ki, Ebû Hanîfe yukarıda da işaret ettiğimiz gibi bütün ilimlerden nasibini aldıktan sonra fikhî seçmiştir. Diğer iki rivayet ise ilm-i kelâmda son derece maharet sahibi idi, sonra f kha döndü, diyor.

Birinci rivayetle ikinci rivayet arasını birleştirmek kolaydır. Çünkü birinci rivayet kelâm öğrenmedi, demiyor, kelâm mes'elele^ rinde münazara ve mübahase yaptığını reddetmiyor. Belki kelâm bildiğine işaret bile ediyor. Diğer iki rivayet, kelâmda münazara ve münakaşa yaptığını, bu işden son derece zevk aldığı sarahaten söylüyor. Hattâ muhtelif fırkalarla münakaşa için Basra'ya bile gidermiş. Demek birincinin işaret ettiğini, diğer iki rivayet açıkl yor. Ve hepsinden ç›kan netice sonradan f kha merak etmiş olduğudur.

19- İlmî Olgunluğu Ve Münazara Kuvveti

Görülüyor ki, Ebû Hanîfe, asrındaki İslâm ilimlerini ve kültürünü elde etmiş münevver bir kimsedir. Âsim k›raati üzere Kur'ân Kerîm'i ezberledi, Hadis

imam: F'kih'ta Ebû Hanîfe, Usul ve kelâmda Fahreddin Râzî say›l r. Dört İman: Ebû Hanîfe, Şafii Mâlik ve Ahmed b. Hanbel'dir.

Üç İmam: Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasan'dır.

Şeyhain: Fıkıhta Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf'tur. Hadiste Buhârî ile Müslim'dir, islâm tarihinde Hz. Ebû Bekir ile Ömer'dir.

Tarafeyn : Ebû Hanîfe ile Muhammed'tir.

Sahibeyn: Ebû Yusuf ile Muhammed'tir. İmameyn de böyledir.

Mütercim .

biliyordu. Edebiyat, şiir, nahiy öğrendi. İtikat mes'elelerine dair türlü fırkalarla mücadele etti. Hattâ münakaşa yapmak için Basra'ya bile gittiği ve orada bir sene kaldığı olurdu. En sonunda fıkha sarıldı.

Hayatının gençlik çağında, akait esasları -hakk nda münazara yapmaktaki hevesi onu çok olgun laştırmış, en yüksek mertebeye ulaştırmıştı. Din esaslarını anlama tarzı kuvvetli idi. Hattâ kendini fıkha verdikten sonra bite icabettiği zaman ara sıra usul ve akait esaslarında münakaşa yaptığı olurdu. Hâriciler Küfe mescidini bastıkları zaman Ebû Hanîfe mescidin içinde idi. Onun yan na girdiler, onlarla münazara yaptılar.^{11[11]}

Gulât-i Ş i adan bazılarıyla münakaşa yaptı ve onları ikna etti. Ve daha böyle nice vak'alan oldu. Bütün bunlar, o kendisini fıkha verdikten sonra oluyordu.

Fakat kendisi ara sıra böyle usul ve akait hakk nda münakaşalar yapmakla beraber talebelerini ve yakınlarını böyle münakaşalardan men ediyordu. Rivayet olunduğuna göre oğlu Hammâd'ı kelâm mes'elesinde münakaşa yaparken gördü ve onu bundan vaz geçirdi. Ona:

— Seni münakaşa yaparken görüyoruz, bizi neden menediyor-sun? dediler. Cevabı şu oldu:

— Biz münazara yaparken, arkadaşımız kayıp düşecek, yanılacak diye korkudan başımızda kuş varmış gibi dururduk. Sizse münazara yapıyorsunuz ve arkadaşımızın düşmesini istiyorsunuz. Arkadaşının kayıp düşmesini isteyen, arkadaşını tekfir etmek istiyor, demektir. Arkadaşını tekfir etmek isteyense, arkadaşından önce küfre düşer.»^{12[12]}

20- Münazaraların Onu Olgunlaştırması

Sözün hulâsası: Muhtelif rivayetlerin işaret ettiği ve ekseriyetin de tasrih eylediği veçhile Ebû Hanîfe, itikat mes'elelerinde münakaşa yaparken: hayata atıldı. İlm-i kelâm dediğimiz budur. Muhtelif fırkalarla mücadele yapardı. Sonra

^{11[11]} Ebû Hanîfe fıkıh üstadı olarak şöhret kaşandıktan sonra Haricilerle arasında geçen bir münakaşayı burada naklediyoruz: Günah işleyen bir Müsiümanın kâfir olacağı iddia eden Haricilerden bir gurup İmâm-i A'zam'a geldiler ve sordular:

— Mescidin Önünde iki cenaze var. Biri bir erkek cenazesi, şarap içmiş, boğazında kalmış, boğulmuş ölmüş! Diğeri bir kadın cenazesi, zina etmiş, bundan hâmile kaldığını anlayınca intihar etmiş. Bunlar hakkın-da ne dersin?

— Bunlar hangi millettendir? Yahudi miydiler?

— Hayır.

— Hıristiyan mıydılar?

— Değil.

— Putperest mi?

— Hayır.

— Hangi millettendirler ya?

— Allah'tan başka tanrı yoktur, Muhammed onun kulu ve Peygamberidir deyen ümmettendirler.

— Bu kelle-i şehâdet İmanın üçte, dörtte veya beşte biri midir?

— İmama öyle üçte, dörtte, beşte biri olmaz, o parçalanmaz!

— İmanın kaçıdır?

— Bütünüdür.

— Öyle ise cevabını kendiniz verdiniz. Onların mü'min olduğunu söylediniz.

— Bunu bir yana bırak. Onlar Cennet ehlinden mi, yoksa Cehennem ehlinden mi?

— Bu hususta ben şunu diyebilirim: Hz. İbrahim bu ikisinden daha büyük günah işleyen kavim için şöyle demişti: «Bana tâbi olanlar bendendir. Bana karşı gedenler hakkında Sen Gafur ve Rahimsin...» Keza Hz. İsa'nın onlardan daha çok günahkâr olan kavim için dediğini tekrarlarım: «Şayet azap edersen onlar da Senin kutların, şayet onları af edersen Aziz ve Hakîm olan Sensin». Keza onlar hakkında Hz. Nuh'un dediği gibi derim: «Biz sana inanır mıyız? Sanin ardına hep ezrâil düşmüş dediler. Onlar ne yapıyorlar ben ne bileyim? Onların hesabı Rabbinde aittir. Bunu bir bilseniz. Ben İman edenleri kovmağa memur değilim.»

Bunun üzerine Hariciler silâhlarını bıraktılar.

^{12[12]} İbn-i Bezaazi, Menakıb-ı İmâm-i A'zam, c. I, s. 121.

bundan vaz geçti, fıkha döndü. Bütün fikir kuvvetini fıkha verdi; yine de ara sıra mecbur kaldıkça veya hakkı meydana çıkarmak için akaide dair münakaşalar yaptığı da olmuştur.

Ebû Hanîfe bidayette muhtelif dinî fırkaların münakaşası mevzuu yaptıkları mes'elelerle boğuştuktan sonra fıkıh okumağa döndü. Devrinin büyük üstadlarından ders aldı. Onlardan birine devam etti. Ondaki okudu ve yetişti. Başka fıkıh talebeleri muhtelif üstaplardan ders alırken o bir üstada devam etti. En mümtaz hocayı seçti. Onun muhitine sınd. En ince mes'eleleri ondan öğrendi. Küfe o zaman Irak fukahâsının yatağı idi, Basra ise muhtelif mezheb fırkaları yatağı idi. Bu çevrelerin onun üzerine büyük tesiri olmuştur. Kendisi bu hususta şöyle demektedir: Ben ilim ve fıkıh ocağında yetiştim. Onların erbabiyle bir arada bulundum, o fukahânın arasından bir fakîhe devam ettim.^{13[13]}

21- Üstad Hammâd'ın Dersine Devam

Ebû Hanîfe Hammâd b. Ebî Süleyman'ın dersine devam etti. Fıkıh hususunda ondan yetişti. Hammâd ölünceye kadar ondan ayrılmadı. Burada bahsedeceğimiz üç şeyi kurcalamak isteriz:

1- Fıkha döndüğü veya Hammâd'a devama başladığı zaman Ebû Hanîfe acaba kaç yaşında idi?

2- Müstakil ders vermeğe başladığı zaman yaşı kaçtı?

3- Hammâd'a devamı fasılasız mı idi? Yâni başkalarıyla ilmî münasebeti hiç mi yoktu? Yalnız Hammâd'a devam edip başka-, sından hiç fıkıh okumadı mı?

Bu suallerin cevabına başlayalım : Fıkıh okumağa veya Hammâd'dan ders almağa başladığı zaman kaç yaşında olduğunu doğrudan bilmiyoruz. Fakat müstakil ders kürsüsüne çıktığı zamanki yaşından bunu bulabiliriz. Çünkü bu bellidir. Hemen bütün rivayetlerin ittifak ettiği bir nokta vardır ki, o da Ebû Hanîfe'nin Hammâd'ın dersine vefatına kadar devam etmiş olduğudur. Ancak üstadı Hammâd'ın Ölümünden sonra müstakil ders halkası kurmuştur. Hammâd 120 Hicrî senesinde öldü. Hanîfe o zaman kırk yaşında idi. "Demek Ebû Hanîfe 40 yaşında ders okutmağa başlamıştır. Akıllı tam kemâle erip olgunlaştıktan sonra üstadının yerine geçmiştir. Bundan önce de ders vermeği düşünmüştü. Fakat sonra vaz geçti. İmâm Züfer'den rivayet olunuyor: Ebû Hanîfe üstad Hammâd'a olan bağlılığı hakkında şunu anlatmış :

«On sene onun dersinde bulundum. Sonra içimde bir ders halkasında baş olma arzusu uyandı. Onun dersinden ayrılıp kendim ders vermek istedim. Bir gün evden çıktım. Niyetim bunu yapmak. Mescide girdim. Üstad görünce gönlüm ondan ayrılmaya razı olmadı. Gelip yanıma oturdum. O gece üstadın Basra'da bulunan akrabasından birinin Ölüm haberi geldi. Mal bırakmıştı. Ondaki başka da mirasçısı yoktu. Bana kendi makamına geçip ders vermemi emretti ve Basra'ya gitti. O gittikten sonra ondan hiç duymadığım mes'eleler gelmeye başladı- Ben onları cevaplandırıyor ve cevapları da yaz yordum. Sonra üstad

^{13[13]} Hatib Bağdadi, c. 13, s. 333.

dönüp gelince bu mes'eleleri ona arzet-tim. Altmış mes'ele dolayında idi. Kırkında bana muvafakat etti, onlar uygun buldu, yirmisinde muhalif kaldı. Ben de Ölünceye kadar ondan ayrılmamağa ahdedtim ve ölünceye kadar ondan ayrılmadım.^{14[14]}

Hammâd'ın dersinde on sekiz sene bulunduğu tarihçe sabittir. Kendisi şöyle diyor: «Bir defa Basra'ya geldim. Her ne sorulursa behemahal cevabın veririm, sanıyordum. Bana öyle şeyler sordular ki, cevabın bulamadım. O zaman üstadım Hammâd'dan ölünceye kadar ayrılmamağa andıçtim. Ve onsekiz sene onun talebesi oldum.»^{15[15]}

Ebû Hanîfe onsekiz sene Hammâd'm dersine devam etmiş ve üstadı öldüğü zaman kırk yaşma basmış olunca, ona talebe olduğu zaman yirmi iki yaşında bulunduğu meydana çıkar. Kırk yaşma kadar onsekiz sene talebelik yapmış olur ve ondan sonra da müstakil ders halkası kurmuştur.

Bu devamın nasıl olduğuna gelince, Ebû Hanîfe'nin hayatını inceleyen kimse,, bunun fasılasız olduğunu yâni tamamiyle ona bağlanıp başkalarından hiç ders almadığını söyleyemez. Beytul-lah'ı ziyaret etmek, Hac yapmak maksadiyle s k s k Hicaz'a giderdi. Mekke ve Medine'de ulema ile buluşup görüşürdü. Bunların çoğu tâbiîndendir. Onlarla görüşmesi ilmî olurdu. Onlardan Hadis rivayeti" dinler, onlarla fık h müzakere yapar, kendi usulüne göre onlara ders verirdi. Ona ait haberlerde ve önün tarihinde bir çok üstadları olduğu zikrolunmaktadır. Kendilerinden Hadis rivayet ettiği ve ders aldığı kimselerin arasında muhtelif f rkalardan adamlar var. Zeyd b. Ali Zeyd'el-Âbîdin'den, Ca'fer Sâdık gibi Şia imamlarından ders almıştır. Muhammed Nefs'üz-Zekiyye'nin babası Abdullah b. Hasan'dan da ders almıştır. Ricata kail olan bâzı Keysa-niye ulemasından da ders okumuştur. Üstadlardan bahsederken inşallah bunları anlatacağız.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, o üstadı Hammâd'a devamla beraber diğer fukahâ ve muhaddisleri de görmüştür. Nerede bulunursa bulunsun tabiîni arar bulurdu. Bilhassa fık h içtihatla seçkin olan Sahabeyle buluşmuş olan tabiîni mutlaka arar bulurdu. Kendisi diyor ki: «Hz. Ömer'in fık h n , Hz. Ali'nin fık h n , Abdullah b. Mes'ud'un fık h n ve İbn-i Abbas'ın fık h n onlar n ashabından aldım.» Eğer ders alması yalnız Hammâd'a münhasırdır dersek, bunlar diğerlerinden almış olmasına yol bulamayız.

22- Ebû Hanîfe'nin Hayatı Hakkında Bilmemiz Gerekenler

Ebû Hanîfe kırk yaşına geldiği zaman, tam olgunluk çağında Küfe mescidinde üstad Hammâd'm ders kürsüsüne oturdu. Kendisine sorulan mes'eleleri çözmek arz olunan hâdiseleri bir hükme bağlayabilmek için bunları talebeleriyle müzakere yoluyla, karşılıklı konuşmalarla okutmağa başladı. Benzeri,, hâdiseleri birbirine kıyas yapıyor, müşterek illeti olanları aynı hükme bağlıyor, fitrî zekâsı, kuvvetli aklı ve sağlam mantığı sayesinde bunları kolayca yapıyordu. Böylece

^{14[14]} Hatip Bağdadî, Tarih-i Bağdad, c. 13, s. 333.

^{15[15]} Hatip Bağdadî, Tarih-i Bağdad, c. 13, s. 333.

Hanefiyye mezhebini doğuran parlak fıkıh yolunu açt .

Burada bu ilmî yapının nasıl teşekkül ettiğini ve doğurduğu neticeleri etrafiyle anlatmağa kalkışacak değiliz. Bunun ileride şerh ve beyân yeri gelecektir.

Biz burada onun hayatının mecrasından, onunla ilgili olan şeylerden söz açıyoruz. Biz burada onun şahsını inceliyoruz. Orada ise millî varlığının teşekkülünü araştıracağız. Sonra bu iki emirden doğan neticeler nedir? Yâni ilmî kudretiyle diktiği ilim fidanları ve ne vakit meyve verdiği ve bir çok ülkelerde fık h ve hüküm verme kapılarını nasıl açtığı mes'elesini bahis konusu yapacağız. Onun hayatiyle ilgili şeyleri beyan için burada îki noktayı açıklayacağız :

1- Yaşayışı, geçinmesi, kazancı nasıldı?

2- Umumî hayat yâni yaşadığı devirde olup biten olaylar karşısında vaziyeti ne idi ve bunun hayatının akışında ne gibi tesiri oldu?

23- Ailesinin Malî Durumu

Tarih bize anlatıyor ki, Ebû Hanîfe servet sahibi,, varlıklı bir ailede yatişti. Babaları tacirdi. Onların yünlü ve ipekli kumaş ticâreti yaptıkları anlaşılıyor. Bu ticaret çok kârlı bir işti. Ebû Hanîfe atalarından kalan bu işe başladı. Gençliğinde çarşı-pazara gidip gelirdi. Ulemanın dersine devam etmezdi. ŞaTsî ona ilim meclislerine devam tenbih etti. Bunun üzerine o da ilme sarıld , fakat ticaretten büsbütün ayrılıp vazgeçti mi? Bütün rivayetler onun ticareti bırakmadığını söylemektedir. Hayatın sonuna kadar ticaretle meşgul olmuştur.^{16[16]}

Onun ticarete ortağı olduğunu söylerler, öyle anlaşılıyor kî, onun ilim tahsil edebilmesi, fıkıh ve Hadîs öğrenerek ilme hizmete devanı edebilmesi hususunda bu ortağının yardımı olmuştur. Bütün rivayetler onun tacir olduğunda ittifak ettiği gibi fıkıh ve dîne hizmete kendini vermiş olduğunda da ittifak ederler. Bu ise ancak onun çarşıya bağlanmasına lüzum bırakmayan emin bir ortağın yardım sayesinde olabilir. "Yoksa işinin başında bulunmas lâz m gelirdi Onun da ticarete dair bilgisi, tecrübesi var. Ticaretle alâkadar Uıyor, ticaret işlerini idare ediyordu. Fakat ilimle ticareti bir arada toplayan uleman n ahvali hep böyledir, Mûtczîle'nin reisi olan Vâsıl b. Atâ da böyle idi. O da Ebû Ha-nîfe'nin çağdaşdır, aynı yılda doğmuşlardır. O da îran'lıdır. Ticaretle geçinirdi. Akrabasından emin bir ortağı ile ticaretini yürütürdü. Kendisi ders meşguldü. îslâma hücum edenlerle münakaşa ya-parc: Bunun emsali çoktur. Öyleyse Ebû Hanîfe'nin tacir olduğu haldt kendisini bu derece ilme nasıl vermiş olduğunda hayret edilecek bir cihet yoktur.

24- Tâcîr Ebü Hanîfe'nin Meziyetleri, Cömertliği

Ebû Hanîfe, tâcîr olarak halka olan ticarî münasebet ve muamelelerinde dört

^{16[16]} Fıkıhla meşgul olması Ebû Hanîfe'yi ticaretten ayırmamıştır. Mekki, Menakıb'ında onun günlük hayatını şöyle anlatmaktadır: «Yusuf b. Halid Bimtiden rivayette diyor ki, cumartesi gününü aile ihtiyaçları içte ayırmıştı. Ne ilim meclisine gelir, ne de pazara giderdi. Ev işlerine, bahçe işlerine bakardı. Sair günlerde çarşı pazarda kuşluk vaktinden ikindiye' kadar durdu. Cuma günleri bütün dostlarına ahbaplarına evinde ziyafet verirdi. Onlara envai yemekler hazırla t r di». Mekki, Menakıjb- Ebu Hanife, c, II, s- 100.

vasıf taşır ki, bunlar onu doğru ve namuslu tüccar aras nda örnek olarak göstermeğe kâfidir. Ulema arasında en yüksek mevkide o*duğu gibi ticaret ahlâk nda da böyledir.

1- Son dertle kanaatkar, gönlü zengindi. İnsanları fakir yapan tamahkârlıktan onda eser yoktu. Bunun sebebi, belki de zengin ve varlıklı bir ailede yetişmiş olmasıdır. İhtiyaç zilletini tatmış değildi.

2- Son derece emanete riayet ederdi. Emanet hususunda çok titizdi. H yanet nedir bilmezdi.

3- Gayet cömertti, eli çok kaç>kt>. Cimrilik ondan uzakt .

4- Son derece dindard , çok ibadet ederdi. Gündüzleri oruç tutar, geceleri "namaz ve niyazla geçirirdi.

Şahsında toplanan bu dört güzel vasıf, onun ticaret muamelelerinde daima eserini göstermiştir. Tacirler ona hayret ederlerdi. Birçoklar onu ticarete Hz. Ebû Bekr'is-Sidd k'a benzetirdi Sanki onu kendine Örnek tutuyor, onun izinden gidiyordu, ona tâ-biydi. Bir malı satın alırken de, sattığı zamanki gibi, emanet kaidesine riayet ederdi: Bir kad n ona satmak üzere bir ipek elbise getirdi. Ebû Hanîfe fiyat m sordu. Kadın da yüz dirhem istediğini söyledi. Ebû Hanîfe: «Bunun değeri yüzden daha ziyadedir, kaç> vereceğinizi söyleyin» dedi. Kadın yüzer yüzer art>arak dört yüze ç>kt . Ebû Hanîfe: «Daha fazla yapar», deyince kad n:

— Benimle eğleniyor musun? dedi.

Ebû Hanîfe:

— Ne münasebet, dedi, bir adam getirin de fiyat takdir ettirelim.

Kadın bir adam çağırdı. Fiyat takdir ettirdi. Ebû Hanîfe beş-yüze sat n ald>.^{17[17]}

O işte böyle idi. Alıcı kendisi, fakat satıcının menfaatini koruyor. Sat>c>n n gafletinden istifade ederek onu aldatmağa fırsat kollanıyor, vurgunculuk yapmıyor, satıcıya doğru yolu gösteriyor.

O öyle bir satıcı idi ki, müşteri fakir veya ahababı olursa onlardan kâr almaz, mal aldığı fiyata verir, hattâ kazancından müşteriye bağışladığı bile olurdu. Bir defa ihtiyar bir kad n geldi:

—Ben yoksulum dedi. Bana şu elbiseyi maliyeti fiatına sat! Ona:

Dört dirhem ver, onu al, dedi.

Ben ihtiyar bir kadıncağızım,, benimle böyle alay etme, dedi.

— Bunun alayı yok, bunları iki takım elbise olarak almıştım. Birini verdiğini paradan dört dirhem eksğine sattım. Bu elbise bana dört dirheme kalmış oldu, bunu da sen al.

Ahabplarından biri gelip şu vasıfta, şu renkte bir elbiselik kumaş istedi. Ona:

— Biraz bekle, düşerse senin için alırım, dedi.

Bir hafta geçmeden o vasıfta kumaş geldi. Ahababı uğrayınca:

— Senin işi gördük, dedi ve kumaşı çıkardı. Ahababı;

— Kaça? diye sordu.

^{17[17]} İbn-i Hacer Heysemî, Hayrat'ul-Hisan, s. 44.

— Bir dirheme, dedi.

— Benimle alay edeceğini hiç zannetmezdim!

— Ortada aîay edecek bir şey yok. Ben 20 dinar ve bîr dirheme iki elbise sat n aldım. Birini 20 dinara sattım. Bu bir dirheme kaldı.^{18[18]}

Şüphesiz ki, bu alış verişe satıcının cömertliğinden ileri gelen büyük bir ikram karışıyordu. Yahut bu alış veriş suretinde bir hediye ve ihsan. Bu ticaret değildir. Bu büyük ve âlim tacirin nasıl cömert bir kalb sahibi olduğunu, onun emanet, dîn, ak l ve vefa bakımından nasıl bir namus heykeli olduğunu gösterir. Günah karışma şüphesi olan her şeyden pek sakırmıdı. Bir mala haram karıştığı şüphesi hâsıl olursa onu hemen yoksullara, muhtaçlara sadaka olarak dağıtırdı.

Rivayet olunduğuna göre: Ortağı Hafs b. Abdurrahman'ı mal satmak üzere gönderdi ve içlerinde kusurlu bir elbise olduğunu da ona söyledi ve bunu satarken kusurlu olduğunu, söylemesini tenbih etti. Hafs malı sattı. Kusurunu söylemeyi unuttu. Onu satın alanın kim olduğunu da bilmiyor, Ebû Hanîfe bunu öğrenince bütün o mallardan alınan paranı hepsini sadaka olarak dağıttı.^{19[19]}

Bu derece takvaya riayet ,helâl kazançla iktifa etmesiyle beraber ticareti ona yine de çok gelir sağlıyordu, serveti çoktu. Ulemaya, muhaddislere pek çok ihsanda bulunur, onlara iyilik yapardı . Târih-i Bağdadî diyor ki: Seneden seneye kazanç toplar, onlarla üstadîannı muhaddislerin ihtiyaçlarını karşılar, yiyeceklerini, giyeceklerini satın alır, bütün hacetlerini görürdü. Sonra kârdan kalan parayı onlara dağıtırdı ve: «Bunları ihtiyacınız olan yere sarf edin ve ancak Allah'a hamd edin», derdi. Çünkü verdiğim bu mal filhakika benim değildir, sizin nasibiniz olarak Allah'ın fazl ve kereminden benim elimden size gönderdiğiştir.»^{20[20]}

Ticaretinin sağladığı kazançla ulemaya mürüvvet gösteriyor, onların ihtiyaçlarını karşılıyordu. Onları başkalarına muhtaç olma durumundan çıkararak ilmin şerefini koruyordu.

O, dış görünüşe de ehemmiyet veriyor, dışının da içi gibi temiz olmasına dikkat ediyordu. Elbisesine itina gösterirdi. ' Elbisenin en âlâsını giyerdi. Üst elbisesi otuz dinar kıymetinde idi. Kıyafeti güzeldi. Çok güzel kokular kullanırdı . Ebû Yusuf'un dediği gibi daha uzaktan güzel kokusu duyulur, geldiği belli olurdu.^{21[21]}

Tanıdıklarını da kendi elbiselerine ve diğer dış görünüşlerine dikkat etmeğe teşvik ederdi. Yanına gelip oturan bir adamın üzerindeki eski elbise gözüne ilişti. Adam kalkıp gideceği zaman biraz beklemesini söyledi. Meclis dağılıp herkes gittikten sonra ikisi yalnız kalınca adama:

— Şu seccadeyi kaldır, altında olanları al, dedi.

Adam seccadeyi kaldırdı. Altında bin dirhem vardı , durakladı .

— Al bu dirhemleri, dedi. Onunla kılığınızı kıyafetini değiştir!

— Ben zenginim, bunlara ihtiyacım yok, cevap m verdi.

^{18[18]} Hatib Bağdadî, Tarih-i Bağdad, c. 13. s. 362

^{19[19]} Hatib Bağdadî, Tarih-i Bağdad, c. 13, s. 358.

^{20[20]} Hatib Bağdadî, Tarih-i Bağdad, c. 14, s. 360,

^{21[21]} İbn-i Haer Heysemi, Hayrat'ul-Hisan, s, 61

— Sen Hz. Peygamber'in şu Hadîsini duymadın mı: «Allah, kulunun üzerinde, ona verdiği nimetin eserini görmeyi sever.» Sen şu halini değiştirmelisin, tâ ki dostlar n senin için kederlenmesin^{22[22]}

25- Devrîndekî Sîyasî Hareketler Karşısındaki Durumu

İşte Ebû Hanîfe'nin yaşayışı böyle idi. Ve onun gelir kaynakları bunlardı. Şimdi hayatının akışı ile sıkı alâkası olan bir şeyden bahsetmek istiyoruz. Devrîndekî siyasî ayaklanma hareketleri karşısında durumu ne idi? Bunların ona tesiri nedir? Ayaklanmalara yardımı var mıdır? Devlet işlerini ellerinde tutanlarla münasebeti nasıldır? Bunlar Ebû Hanîfe'nin hayatına tesirleri derecesinde eserimizde yer vereceğiz. İmâm-i A'zam gibi büyük imâmın hayatına son vermeğe sebep olan o işkenceler bununla sıkı alâkadar. Çünkü sebebin müsebbiple, neticenin mukaddemelerle, eserin müessirle olan bağlantısı gibi. Hayatında çektiği elemelerin sebebi bunlardır.

Ebû Hanîfe hayatının 52 senesini Emevîler devrinde yaşadı. 18 senesini de Abbasîler devrinde geçirdi. Bu iki İslâm devletinde ömür sürdü. Emevî devletinin gençlik ve kuvvetli devrini gördü. Sonra onun çöktüğüne şahit oldu. Abbasîler devletine yetişti. Ab-bâsîlerin gizli bir teşkilât halinde Emevîleri yıkmak için propaganda yaptıkları, durmadan çalıştıkları günleri yaşadıkandan sonra Emevî devletini yıkıp idareyi ele aldıkları günleri gördü. Abbasîler, Hz. Peygamber'in yakın akrabasından olduklarından Abbasî Halîfeleri, Peygamber'in dinî vekili gibi halkın başına geçmişlerdir. Halkın idareleri altına bu namla alıyorlardı.

Ebû Hanîfe bunların cümlesini görüp geçirdi. Bunların onun üzerinden hâlî kalıyorlardı. İhtilâlcilerle bir olup hükümet aleyhine yürümediyse de, bütün haberler, onun kalben Hz. Peygamber'in âli, Ehl-i Beyt ile beraber olduğunu göstermektedir.

O, evvelâ Emevîlere karşı ayaklanan Peygamber'in akraba-siyledir. Sonradan bu işi Abbasîler sırf kendi ellerine alıp Hz. Ali'nin evlâdından mahrum bırakınca, Hz. Ali evlâdının Abbâsîlere karşı ayaklanmasını haklı gördü. Emevîleri din ve şeriat bakımından hiçbir suretle hak ve hâkimiyet sahibi görmüyordu. Fakat işi kılıca sarılmağa vardırıarak isyan etmiyordu. Belki de bunu yapmay kuruyordu, fakat bâzı sebepleri hesaba katarak buna imkân görmüyordu. Zeyd b. Zeynelâbidin, 121 Hicrî yılında Hişam b. Abdu'l-Melik'e karşı ayaklanınca, rivayete göre, Ebû Hanîfe: «Onun bu akışı, Hz. Peygamber Efendimiz'in Bedir Harbine çıkışına benzer» demiştir. Kendisine:

— Öyle ise siz neye ona katılmadınız? denilince:

— Beni, ona katılmaktan halkın bende emanetleri alıyordu. Bana birçok emanet bırakmışlardı. Onları benden Ebû Leylâ'ya bırakma kastedim kabul etmedi. Emanetler bende iken bilinmeyen uzak yerlerde ölmekten korktum, dedi. Başka bir rivayette şu özü-rü ileri sürdüğü söyleniyor:

^{22[22]} Hatib Bağdadi, Tarih-i Bağdad, c. 13, s. 361.

«Şayet halkın, onun atalarını aldattıkları gibi onu da aldatıp yar yolda bırakmayacaklar»n bilsem; onunla beraber ben'de; savaşırdım. Zira hak imâm ve halife odur. Hilâfet onun hakkıdır. Ben ona malıyla yardım ettim. Bin dirhem göndererek ona bi'at ettim. Elçiye özürümü ona arz etmesini söyledim.»

Bu iki haberden anlaşılıyor ki, o İmâm Zeyd b. Ali Zeynelâbidin gibi bir âdil imâm tarafından olmak şartıyla, Emevîlere karşı isyanı şer'an caiz görüyordu ve kendisi de mücâhidlerle beraber kılıç sallamağı arzu ediyordu. Fakat o bununla iyi neticeler alacağından emin değildi. Böyle yapmak haklı ve yerinde bir iş, lâkin buna kuvvetle katılanlar ve andla bağlı kalpler bulunmadığından bir netice çıkmıyacağı da belli idi. Bununla beraber bu işe arka çevirip katılmıyanlardan olmak da istemezdi. Onun için teyit edenlerden olduğuna delil göstermek maksadiyle malî yardım göndermiştir. Mal da takviye kuvvetidir.

İhtilâlcilerle beraber neden çıkmadığı hususunda zikrettiği sebepleri, kılıç taşımağa ve kavgada insan yaralamağa alışık değildi de bu sebeple cihada katılmadığından, kendini mazur göstermek için ileri sürdüğünü söylemek istemiyoruz. Böyle bir şeye ihtimal bile vermeyiz. Çünkü Ebû Hanîfe içindekinin aksini söyleyen kimselerden değildi. Kanaatinin hilâfına bir şey söylemez, her şeyi samimiyetle söyler. Hayatını bu yüzden tehlikelere bile maruz bırakmıştır. Bunları kuvvetli bir irade ve cesur bir kalble karşılad. Korkmadı, zaaf göstermedi.

26- Irak Valîsi İbn-İ Ebû Hübeyre'nin Ebû Hanîfe'yî Takibi

İmam Zeyd b. Ali Zeynelâbidin'in ihtilâli, 122 hicret yılında onun öldürülmesiyle sona erdi. Ondan sonra 125 senesinde oğlu Yahya Horasan'da ayaklandı. Babası gibi o da öldürüldü. Sonra bu Yahya'nın oğlu Abdullah, atalarının hakkını isteyerek ayaklandı. Emevîlerin son halifesi Mervan b. Muhammed'in gönderdiği kuvvetleri Yemen'de kırıp ezdi. Fakat o da 130 senesinde şehid oldu.^{23[23]}

Zeyd b. Ali'nin Ebû Hanîfe nezdinde büyük bir mevkii vardı. Hattâ onun devlete karşı çıkışını, Hz. Peygamber'in Bedir Harbine çıkışına benzetmişti. Onun dînini, ahlâkını, ilmini pek beğeniyor, çok takdir ediyordu. Onu hak imâm addederdi. Bu cihattan arkadaşlarından olmasını diye ona malca yardımcı bulundu. Onun Emevîlerin kılıcıyla öldürüldüğünü gördü. Sonra bu açılan yaralar henüz dinmeden arkasından onun oğlunun öldürüldüğüne şahit oldu. Onun arkasından da torunu aynı akıbeta uğradı. Şüphesiz ki, bunların hepsi Ebû Hanîfe'nin içinde birer düğüm halinde kaldı. Bu zulümleri diliyle söylemekten elbette kaçınmadı. Bunları anlattı. Kızdıkları zaman ulemanın lisanları keskin kılıçları yapamadıklarını yapar, onlardan daha keskin olur, vuruşları daha şiddetlidir. 130 senesinde Irak'ta Emevîlerin başından geçenler, bunu tamamiyle göstermektedir.

Mekkî'nin Menakıb-ı Ebû Hanîfe'sinde ve diğer menakıbtaki taplannda ve

^{23[23]} İbn-i Esir, EI-Kâmil, c. V, 122, 125, 130 seneleri olayla

târihlerin tercüme-i hâl kısımlarında kayıt olunduğu veçhile: Son Emevî Halifesi Mervan b. Muhammed'in Irak valisi olan Yezid b. Ömer b. Hübeyre, Ebû Hanîfe'ye kadı k veya hazinedar k teklif etti. Bununla onun Emevîlere olan bağlılığını denemek istiyordu. Çünkü onun Hz. AH evlâdına taraftar olduğu, onlara elinden gelen yardımı yaptığı Emevîlerin kulağına değmişti. Bu sırada Irak, Horasan ve İran, siyasî hareketlerle kaynaşıyordu. Şehirler birer birer Abbasî taraftarlarının eline düşüyordu. Koca yeryüzü her taraftan darahp Emevîleri sıkıştırıyordu.

Mekkî aynen şöyle diyor: «Emevîler zamanında İbn-i Hübeyre Küfe valisi idi. Irak'ta kaynaşmalar başgösterdi. Irak fukahâsı-m kendi kap>s>nda toplad . Aralarında İbn-i Ebî Leylâ, İbn-i Şüb-rüme, Davud b. Ebî Hind gibi ulema vard . Her birini mühim devlet vazifeleri başına geçirdi. Ebû Hanîfe'yi de davet etti. Mührü onun eline vermek, istedi. Ebû Hanîfe'nin elinden geçmeyince hiçbir emir ve ferman>n hükmü olm yacak, Beyt-ül-malden ç kan her mal Ebû Hanîfe'nin elinden çıkmış olacaktı. Ebû Hanîfe bunu kabul etmedi, İbn-i Hübeyre: Eğer kabul etmezse onu döğirim diye yemin etti. Fukahâ arkadaşları Ebû Hanîfe'ye:

— Allah aşkına, kendini tehlikeye atma, şu işi kabul et. Biz senin kardeşleriniz, hepimiz bu işlerden nefret ediyoruz, fakat kabulden başka çare bulamadık, ister istemez vazife ald k, dediler.

Ebû Hanîfe şu cevabı verdi:

— Vas.ıt meşidinin kap>lar>m saymay bana teklif etse ona onu da yapmam. Nasıl olur da bu ağır işi kabul ederim. O, boynunu vuracağı bir adamın ölüm fermanını yazacak, ben de ona mührü basacağım ha, vallahi böyle bir işe kat'iyen girmem!

İbn-i Ebî Leylâ:

— Arkadaşımızı bırakalım, o haklıdır, hata başkasının, dedi.

Ebû Hanîfe'yi hapse att>lar. Ona her gün dayak att>yorlard . Cellâd, İbn-i Hübeyre'ye gelerek:

— Bu adam k rbaçtan ölecek, dedi. İbn-i Hübeyre:

— Söyle ona, bizi yeminimizden kurtars n, dedi. O da Ebû Hanîfe'ye bunu söyleyince:

— Camiin kap>lar>n> saymam istese yine yapmam, dedi. Sonra o cellâd, İbn-i Hübeyre ile görüştü :

— Bu mahpusa bir nasihatç yok mu, mühlet istesin ki vereyim dedi.

Ebû Hanîfe'ye haber gönderdiler :

— Arkadaşlarımla istişare l yapayım, bakayım, dedi.

İbn-i Hübeyre tahliyesini emretti. Ebû Hanîfe hapisten ç>k nca atma bindi, Mekke'ye kaçtı. Bu hâdise 130 senesinde İdî. Mekke'de yerleşti. Hilâfet Abbâsîlere geçinceye kadar orada kald . Ebû Ca'-fer Mansur zaman nda Küfe'ye döndü.^{24[24]}

İbn-i Hübeyre tahliyesini emretti. Ebû Hanîfe hapisten ç>k nca ki, İbn-i Hübeyre,

^{24[24]} Mekki, Menakib- Ebi Hanife, s. 23, 24.

Ebû Hanîfe'ye işbirliği, beraber çalışmayı teklif etti. O da kabul etmedi. Anlaşıldığına göre İbn-i Hübeyre ona, kendi taraftarında olduğunu gösterecek herhangi bir işi kabul etmesini teklif etti. Onun hakkında ileri sürülen itham ve şüpheyi anlamak istiyordu. Ona mührü vermek istedi. O ise kabûl etmedi. Hükümet tarafında olduğunu gösterecek herhangi bir işin kabulünü teklif etti. Şiddetli ısrarlara ve dayığa rağmen o bunu yine kabul etmedi. İşkenceden başı şişti. Fakat gönlü sarsılmadı, dayak altında zaaf göstermedi. Ağlayıp sızlamadı. Fakat annesinin onun bu haline çok üzüldüğünü öğrenince, onun elemine acı olarak gözlerinden yaşlar boşandı. İşe hakkıyla kuvvetli olmak böyledir. Kanaati uğrunda çektikleri şeyler onun hiç umurunda bile olmaz, fakat kendisi için çok kıymetli olan candan yakınlarından birinin acı duymasına gönlü razı olmuyor, başkalarının acı duyması yüzünden kendi acıları artıyor, diğer kimselerin elem çekmesine tahammül edemiyor. Kuvvetli olmak demek, katı kalbli, kaba ve sert olmak demek değildir. Kuvvetli olmak, sağlam irade, yüksek duygu, şefkatli kalb, ince ruh, tahammüllü gönül, sebatlı akıl, vekarlı hareket sahibi olmak demektir. İşte Ebû Hanîfe, bunların hepsi demektir.

27- Ebû Hanîfe'ye Yapılan İşkencenin Siyasî Sebepleri

İbn-i Hübeyre'nin Ebû Hanîfe'ye bu işkenceleri yapmaktan maksadı onun Emevî'lere karşı durumunu anlamak ve denemek idi. Çünkü etrafında şüpheler dolaşıyordu. Anlaşıldığına göre diğer bazı fukahâ da aynı töhmet altında idiler. Fakat orrlar teklif olunan devlet vazifelerini kabul ettiler ve böylece kendilerini şüpheden kurtardılar. Belki de onlarda Ebû Hanîfe'-deki sabır ve tahammül yoktu da kendilerini korumak için böyle harekett ettiler. Bütün bunlar olup biterken Emevî Devleti için için kaynıyordu. Horasan ve İran Abbasî'lerin eline geçmişti veya geçmek üzere idi. Irak'ta kaynaşan fitneler tehlikeli bir Kalamal yordu. Abbasî'lerin orduları orada Emevî'leri kuşatmıştı. Devlet merkezine yakın ülkelerde bile Emevîler ansızın baskına maruzdu. Şu geniş dünya onların başına dar gelmeğe başlamıştı. Saltanat siyaseti onları Ebû Hanîfe'ye böyle muameleye sevk ediyordu. Fakat, din, ahlâk, siyaset bunu kabul edemez, buna asla razı olamazd .

28 - Hapishaneden Mekke'ye Gîdîşî, Abbasîler Devrinde Tekrar Dönüşü

Hapishane memuru hapisten çıkma yollarından hazırladktan sonra Ebû Hanîfe Mekke'ye kaçtı . 130 senesinde Abbasîler idareyi tamamiyle ellerine almaya kadar Mekke'de oturdu. Her tarafta kopan ihtilâl insanlar kapı fitnenin içine atarken o, Kabe'nin civarında, Harem'i Şerifte aradığı emniyeti buldu. İbn-i Abbâs'm ilmine vâris olan Mekke'de şevkle hadis ve fıkıh ilimleri üzerine eğilip ilimle meşgul oldu. Ebû Hanîfe orada İbn-i Abbâs'm talebeleriyle buluştu. Onlara kendi ilmini öğretti. Onlardan da onların ilmini öğrendi, İlminden bahsederken Mekke ekolünden nasıld faydalandığımızı açıklayacağız.

Burada Mekke'de ne kadar oturduğunu tetkik etmek istiyoruz. Mekki'nin Menâkıp'mda kaydettiğine göre Ebû Hanîfe Mekke'de Mansur zamanına kadar kalmıştır. Mansur 136. hicrî yılında hilâfet makamına geçti. Ebû Hanîfe, 130 yılında Mekke'ye geldiğine göre en az altı sene Mekke'de ikamet etmiş olması gerekiyor. Bu itibarla bu büyük imâm Ömrünün altı senesi gibi büyük bir kısmını Bey-tullah civarında geçirmiş, Kabe'de mücavir olmuştur.

Fakat yine Mekki, Menakib'mda: Ebu'l-Abbâs Seffâh Kûfe'ye girip de halktan bîat istediği zaman Ebû Hanîfe'nin orada olduğunu söylüyor ve aynen şöyle diyor: «Ebû'l-Abbâs Seffâh, Kûfe'ye girdiği zaman ulemayı davet etti, onları huzuruna topladı; onlara şöyle dedi:

— Bu hilâfet işi, Peygamberimizin ehline ve akrabasına geçti. Bu size Allah'ın Teâlâ'nın bir lütuf ve keremidir. Hak yerini buldu.

Sizler, ey ulema zümresi, buna yardım etmeğe en lâyık olanlarıdır. Size istediğiniz kadar ihsan ve ikram var. Allah malından ziyafet var. Halifenize bîat ediniz (âhirette sizin için emniyete kavuşmağa vesile olur. Allah'ın huzuruna, halifeye bîat etmeksizin imâm-sız olduğunuz halde çıkmayınız. Hüccetsiz ve delilsiz kalanlardan olmayın.)»

Oradakiler Ebû Hanîfe*ye baktılar, o da :

— «İsterseniz kendim namına ve sizin namınıza konuşayım.» dedi.

— Evet, bunu arzu ediyoruz, dediler. Bunun üzerine şu sözleri söyledi:

— Allah'a hamd olsun ki, bu hakkı Resul-i Ekrem'inin akrabasına nasîb etti. Zalimlerin zulmünü bizden kaldırdı. Lisanımızla hakkı söyleyebiliyoruz. Allah'ın emri üzerine sana bîat ettik. Kiyamete kadar sana verdiğimiz ahdi tutacağız. Allah'ın Teâlâ bu işi Peygamberimizin akrabasından asla ayırmasın.

Ebu'l-Abbâs da buna güzel bir cevap vermiştir:

— «Ulema namına senin gibiler konuşmalı... Seni seçmekte çok isabetli hareket ettiler. Sen de gayet güzel ifade ettin...»

ktıktan sonra (kiyamete kadar) sözü ile neyi kastedtiğini sordular O da:

— «Siz beni ele verirseniz ben de sizi ele veririm...» dedi. Onlar da sustular. Ve onun yaptığını haklı buldular.^{25[25]}

Bu rivayet iki şeye delâlet eder:

1- Seffâh Kûfe'ye gelip de halktan kendisi için hilâfet bîati aldığı zaman Ebû Hanîfe orada bulunmaktadır. Bu hâdise ise, hiç şüphesiz ki, 136 yılından önce idi. Öyle olunca bu rivayet Kûfe'ye Mansur'un hilâfeti esnasında yani 136 senesinden sonra döndüğünü söyleyen rivayetin zahirine uymuyor.

Bence bu iki rivayetin arasını bulmak şöyle mümkün olur: Ebû Hanîfe, İbn-i Hübeyre yüzünden Mekke'ye kaçmıştı. İbn-i Hübeyre ve hükümeti Irak'tan çekilip gidinceye kadar orada oturdu. Onlar Irak'tan def olunca memleketinde kalmak niyetiyle Kûfe'ye geldi. İşte bu sırada Ebu'l-Abbâs Seffâh'la görüştü. Ve yukarıda geçtiği üzere ona bîat etti. Fakat Irak'ta ve dolayında fitneler

^{25[25]} Mekki, Menak b-i Ebû Hanife, s. 151, İbn-i Menak b-i İmâm-ı A'zam, c. II, s. 200 Bezzâz Ebû Hanife'nin nutkündeki (Kiyamete kadar) tabiri üzerinde duruyor. Arapçada bu ibaresi İle (buradan kalkıncaya kadar) mânası da kaşd olunmak ihtimali var, diyor. Fakat bu söz hakkıyla bîat içindir. Burada öyle bir ihtimal yoktur. O, Abbâsilerin Al-i Beyte iyi muamele yapacaklarını çok kuvvetle ümit ediyordu. Bu ümidleri boşa çıkınca ileride Abbâsiler aleyhinde konuşmuştur.

tamamiyle sönmüş değildir. İşler tam bir sükûnet ve istikrar bulmamıştı. Onun için yine Meke'ye döndü. Belki ,de Mekke ile. Küfe arasında, işleri icabı, birkaç defa gelip gitmiştir ve bu gidişlerinden birinde Seffâh ile görüşmüştür. Halife Mansur devrinde işler yoluna girip istikrar bulunca Küfe'ye gelip orada kaldı ve mescidde ders halkasının eskiden olduğu gibi yine açtı. Fitneler ve kargaşalıklar devam edip dururken, Abbâsiyye devleti kurulduğu gibi hemen Küfe'ye yerleşerek mescidde ders vermeğe başladığını söyleyemeyiz. Çünkü tarihin delâleti veçhile inkılâpların sonunda huzursuzluklar derhal ortadan kalkıp dinmez. Tarihler bunu böyle kaydederler. Demek Ebû Hanîfe de işlerin yatışmasını bekledi ve ancak Mansur'un halifeliği esnasında Küfe'ye dönüp orada kaldı .

2- Bu rivayetlerden çıkan ikinci meseleye gelince: Ulema Ebu'l-Abbâs'a bîat edilmesine razı değildir. Bi'at esnasında yaptığı konuşmadan sonra Ebû Hanîfe ile başbaşa kalınca bunu söylemek istediler. Sonradan onun yaptığını ve dediğini kabul ettiler.

Hakikaten bu ulema arasında tbn-i Şübrüme, İbn-i Ebî Leylâ gibi Emevîler'e çalışmış, onlara hizmet etmiş kimseler vardı. Onların son halife Muhammed h. Mervan'a yaptıkları bîat boyunlarında idi. Ahdinde durmak borçtur. Bu yeni bîat onlar gayet güç duruma düşürmektedir. Ebû Hanîfe'ye gelince Emevîler hakkında hiçbir taahhüdemiş değildir. Boynunda böyle bir borç yoktu.

29- Abbâsîler'in Hâkimiyetini Nasıl Karşıladı?

Ebu'l-Abbâs Seffâh'a bîat ederken söylediği sözlerden anlaşılacağı üzere Ebû Hanîfe Abbasîler devrini büyük bir memnunlukla ümid ve ferahla karşılamıştı, Emevîlerden çektiklerine bakınca, onun hayatının seyrine uygun düşen de budur. Halbuki ileride ümidleri kırılacak, Abbasîler de emelleri hilâfına zührededecektir.

Ebû Hanîfe, Emevîlerin Âl-i Beyte, Hz. Ali evlâdına nasıl tazyikler yaptıkları gözü ile gördü. Şimdi ise Abbasî devleti kuruluyordu. Bu, aslında Hz. Ali taraftarlarının devleti olarak ortaya çıktığı Ali taraftarların davetine dayanarak kuruldu. Onlara bu hak, Hz. Ali'nin torunlarından geçti. Bunlar bir yana bırakalım. Abbasîler de Hâşimî âilesindedirler, Hazret-i Peygamberlerle aynı sülâleden gelirler. Bu devlet, Hâşimî devleti demektir. Amucaları oğulları olan Hz. Ali evlâdına karşı, her gün artan bir şefkatle hoş muamele yapmaları lâzım gelirdi. Onlardan beklenen, onların hakkına riayet etmeleridir. Sonra onlar, Hz. Ali evlâdının, Âl-i Beytin intikamını alacaklarını boyuna ilân ediyorlar, onlara zulüm edenleri haklayacaklarını tekrarlıyorlardı. Âl-i Beytin velîleri ve hamileri olduklarını, onların şehitlerinin kanlarını istemek hakkı kendilerine ait bulunduğunu söylüyorlardı.

Ebû Hanîfe'nin böyle bir devlet kurulmasından memnun kalması ve bu devletin ilk halifesine bîat elini uzatması pek tabii idi. O da bunu yaptı. Ebu'l-Abbâs Seffâh'a bîat esnasındaki sözleri, Peygamber'in akrabasına nasıl kudsî bağlarla

bağlandığını ve halkı bî'ata nasıl çağırdığını göstermektedir. Bu konuşmadan sonra fukahâ arkadaşlarıyla aralarında geçen sözlerle onlan devlete ita-ata ve cemaatla beraber olmağa teşvik etmiştir.

Ebû Hanîfe Hazretleri, yukarıda arzettiğimiz sebeplerle, Abbasî devletine dostluğunda _ve bağlılığında olduğu gibi, Âl-i Beytin cümlesini sevmekle devam etti. Mansur onu kendine yaklaştırmak istiyor, onun mevkiini yükseltiyordu. Ona bol bol atiyeler veriyor, ihsanlarda bulunuyordu. Mansur ile zevcesi arasında, zevceler arasında eşitliğe riayet etmemek ve kendisinden yüz çevirmek yüzünden darg›nl k vuku buldu. Zevcesi Mansur'dan adalet üzere hareket etmesini istedi. O da :

— İkimizin arasında hakem olarak kime razısın, dedi.

— Ebû Hanîfe'nin hakemliğine razıyım, cevabını verdi.

Mansur da onun hakemlik yapmas›n kabul etti. Bunun üzerine Ebû Hanîfe'yi davet ettiler. Mansur söze başladı:

— Zevcem benden davac›, adaletini göster bakal m.

— Emîrül-Mümînin anlats›nlar bakal m, mes'ele nedir?

— Bir erkek kaç kad n alabilir?

— Dört.

— Cariyelerden kaç?

— Onlar için bir sayı yok .istediği kadar.

— Bunun hilâf›na söyleyen var m ?

— Hay r.

Ebû Ca'fer Mansur, han›m na dönerek:

Şöylediîkerini işitiyorsun ya, dedi. Bunlar şeriat hükmü.

Ebû Hanîfe tekrar söz ald :

— Allah'u Teâlâ bunlar› zevceleri aras nda adalete riayet edenler için helâl kıldı. Adalete riayet etmiyen veya edemeyeceğinden korkanlar birden fazîa kan almamal›d r. Alîah'u Teâlâ buyuruyor ki: «Adalet edemeyeceğinizden korkarsanız bir tane yeter.» Bize yakışan Alîah'u Teâlâ'nın verdiği edeb dersini kabul etmektir. Onun öğütlerinden ibret alıp faydalanmak lâzımdır.

Ebû Câ'fer Mansur bunlara diyecek bir şey bulamad›, susup kald . Ebû Hanîfe de çıkıp gitti. Evine vardığı zaman Mansur'un zevcesi ona hizmetçisiyle para, elbise bir câriye ve bir M›s r merkebi gönderdi. Ebû Hanîfe bunlar kabul etmeyip geri çevirdi ve hizmetçiye dedi ki:

— Ona selâm söyle ve de ki: «Ben dinî vazifemi yapt m. Hakk müdafaa ettim. Bunu Allah için yapt›m. Bununla kimseye yak›n olmak istemedim. Dünyal k da arzu etmedim.» .

30- Abbasîler Âl-i Beyt'e Ezaya Başlayınca Onları Tenkidi

Hz. Ali torunlar Abbâsîlerin aleyhine dönüp aralarında düşmanlık başlayıncaya kadar Ebû Hanîfe'nin Abbasî devleti aleyhinde konuştuğu yoktu. Ebû Hanîfe, Ali evlâdına çok bağlı idi, onları seviyordu. Onlara şiddetle taraftar idi. Onların

kızdığı şeye onun da kızması pek tabî idi, Ebû Câ'fer Mansur'un hükümetine karşı ayaklanan Muhammed Nefsüz-Zekîyye'nin ve kardeşi İbrahim'in babaları olan Abdullah b. Hasan'la Ebû Hanîfe'nin ilmî münasebeti vard. Menak b kitapları onu Ebû Hanîfe'nin üstadları arasında sayarlar ve ondan rivayet ettiğini söylerler. Bunu ileride biraz açıklayacağız. Kendi oğulları, Mansur'a karşı ayaklandıklar vakit Abdullah hâpiste bulunuyordu. Mansur onu hapse almıştı. İki oğlunun Öldürülmesinden sonra o da hâpiste öldü.

İşte bu yüzden, bu hâdiselerden sonra yâni Nefsü'z-Zekîyye'-nin ve kardeşi İbrahim'in isyanlarında ve öldürülmelerinden sonra Ebû Hanîfe'den Abbâsîler aleyhinde sözler duyulmağa başlıyor.

Anlaşıldığına göre bundan böyle Abbâsîlere sadakati ve dostluğu doğru bulmaz oldu. Fakat Emevîler zamanında yaptığı gibi, şimdi de Abbâsîlere karşı bâzan derste münasebet düştükçe sözle tenkîd etmek haddini geçiniyor, daha ileri gitmiyordu. Hz. Ali evlâdına olan sadakati bir an sarsımdan devam ediyordu. Fakat kâlcı sarı isyana davet etmiyordu. Ulemanın ahvali böyledir. Kendilerini ilimden alıkoyacak bir şeyle oyalanmazlar. Ancak sevdikleri ve beğendikleri şeyler hakkında duygularını ifade etmek suretiyle iç âlemlerini doyururlar. Ebû Câ'fer Mansur da biliyor, ve seziyordu. Bâzan göz yumuyor, önü kendi taraf na çekmek için denemek istiyordu. Nihayet facia koştı.

31- Nefsü'z-Zekîyye'nin İsyanında Ebû Hanîfe'nin Durumu

İşte bu kısaca arzettiklerimizi, Ebû Hanîfe'nin hayatıyla olan ilgileri bakımından biraz tâfsilâtiyle anlatmak icab ediyor.

Muhammed Nefsü'z-Zekîyye 145 senesinde Medine'de Ebû Câ'fer Mansur'a karşı ayaklandı. Horasan halkı ve diğer bâzı yerler de ona sadakatle bağlı ve taraftar idiler. Fakat bunlar uzakta idiler. Sadakat ve sevgi bakımından ona bağlı olmakla beraber kuvvetçe ona yardım yapamıyorlardı. Rivayet olduğuna göre Muhammed Nefsü'z-Zekîyye ile bir olup Abbâsîlere karşı çıkmanın meşru olduğu hakkında İmâm Mâlik Medine'de fetva vermiştir. İbn-i Cerîr Taberî ve İbn-i Kesîr tarihlerinin kaydettiklerine göre: İmâm Mâlik, Abdullah oğlu Muhammed Nefsü'z-Zekîyye'ye bî'at: etmeleri için halka fetva veriyordu. Ona :

— Bizim boynumuzda Mansur'un bî'atı var, dediler.

— Siz zor altında bulunmuşsunuz, dedi. Halk İmâm Mâlik'in bu sözü üzerine ona bî'at ettiler. Mâlik evinden çıkıyordu.^{26[26]}

Bu Muhammed Nefsü'z-Zekîyye'nin öldürülmesiyle isyan bastırıldı. Irak'da ayaklanıp birçok şehirleri eline geçiren ve Kûfe'-ye de hücum etmiş olan kardeşi İbrahim de öldürülerek isyan önlendi.

İmâm Mâlik, Muhammed Nefsü'z-Zekîyye ile beraber Mansur'a karşı ayaklanma için fetva veriyse bunun hesabını verdi: Kendisine daya katıldı, işkence yapıldı. Ebû Hanîfe'nin durumu Mâlik'den daha dehşetli idi. Derslerinde ihtilâlcilere yardım yapmayacağına söylüyordu. Hattâ o kadar ileri gidiyordu ki,

^{26[26]} İbn-i Kesîr, El-Bîdâye ve'n-Nihaye, c. X s.84.

Man-sur'un bâzı kumandanlarını ihtilâlcilere karşı savaşmaktan bile vazgeçirtiyordu. Şunu naklederler: Mansur'un kumandanlarından olan Hasan b. Kahtabe Ebû Hanîfe'nin yanına gelip giderdi. Dedi ki:

— Benim işim sana malûm, benim için tevbe yolu var mı? Ebû Hanîfe ona şu cevap verdi:

— Senin yaptıklarına hakikaten nadim olduğun Allah indinde gerçekse bir Müslüman öldürmekle kendinin öldürülmesi arasında muhayyer bırakılan da kendi öldürülmeni tercih etsen ve asla eski yaptıklarına dönmeyeceğine Allah'a ahid versen ve eğer bunları tutarsan işte senin tevben budur.

— İşte ben, de bunu yapacağım ve hiçbir Müslüman öldürmeyeceğim, Allah'ın söz veriyorum, dedi.

Bu, Hz. Ali torunlarından İbrahim b. Abdullah'ın ayaklanmasından önce idi. İbrahim isyan edince Mansur ona İbrahim'e karşı gitmesini emretti; isyanı bastırmayı ona teklif etti. O da İmâm-ı A'zam'a geldi ve olup biteni anlattı. O da :

— İşte senin tevbenin zamanı geldi. Eğer ahdettiklerini yaparsan, sen hakiki tevbe yapmış sayılırsın. Yoksa eskiden yaptıklarından hepsinden sorulursun! dedi.

O da tevbesinde sebat etti. Hazretleri, kendim ölümün kucağına atarcasına Mansur'un yanına girdi; ve:

— Senin gönderdiğin cihete gitmiyeceğim, eğer senin hâkimiyetinde bu yaptıkların Allah'a itaat sayılıyorsa bundan en fazla nasibi olan benim, eğer senin emrinle bu yaptıklarım günahsa artık yeter. Bu kadar kâfi.

Mansur kızdı. Kardeşi Hamîd b. Kahtabe orada idi.

— Bir senedenberi onun aklında bir bozukluk var, biraz aklından kaçırıldı, onun yerine ben gideceğim. Bu şerefe ben ondan daha lâyıkım, dedi.

Mansur, yanındaki güvendiği kimselere sordu :

— Fukahâdan kiminle görüşüp konuşuyor bu?

— Ebû Hanîfe'ye gidip geliyor, dediler.^{27[27]}

İşte İmâm-ı A'zam hakkında rivayet olunanların bir kısmı budur. Eğer bu rivayet doğru ise onun bu yaptığı şey, Mansur'un nazarında devlet için en tehlikeli bir iştir, demektir. Çünkü bunda Ebû Hanîfe mücerred tenkid sınırını aşılıyor. Gönlünde beslediği taraftarlıkla iktifa etmiyor, işi daha ileri götürüyor, faal sahaya döküyor demektir. Bunda iş yalnız fetvaya münhasır kalmıyor. Halbuki müftüye düşen Allah'ın dîni hakkında nasihattir. Fesadı önlemektir. Hakka riayetden başka bir şey gözetmemektir.

Bu rivayet hakkında ne denirse denilsin, o bize tarihen sabit olan bir gerçeği tekrarlamaktadır ki, o da Ebû Hanîfe'nin Halife Mansur'u tenkîd ettiği ve onun Hz. Ali evlâdına yaptıklarını asla beğenmediği cihetidir. Onun mazisine ve Hz. Ali sülâlesine olan sevgisine uygun düşen de budur. Bildiğimiz gibi onun Zeyd b. Ali Zeynelâbidin'le alâkası vardı. Câ'fer Sâdık'la aralarında samimî bir bağlılık mevcuttu. Muhammed Bakır onunla temas halinde idi. Yukarıda da

^{27[27]} İbn-i BezsâzS, 'roenak b-ı İmam'ı A'zam, c. II, s.22

işaret ettiğimiz gibi o, şehit edilen Muhammed Nefsü-'z-Zekiyye'nin ve İbrahim'in babalan olan Abdullah b. Ha-san' n talebesi idi. öyle ise onlara son derece sadakatle bağlı olmasında, onların başına gelen felâketlerden çok acı duyduğuna dair haberlerde hayret edecek bir sev voktur. Ebû Hanîfe'nin iç âlemi mantığına uyan, yaşadığı ruhî haletini ifade eden ve halihazır ile mazisini bir birine bağlayan budur.

32- Mansur'un Baz Vazifeler Teklifiyle Ebû Hanîfe'yî Denemesi

Ebû Hanîfe'nin durumu, onun tarz hareketlerini daima gözetleyen Mansur'un gözünden kaçmıyordu. Ebû Hanîfe'nin Küfe gibi tarihte yer alan bir şehirde bulunması ziyade uyanıklık istiyordu. Mansur onun devlete sadakatini, muvafakat derecesini denemek istedi. Ele güzel bir fırsat da geçmişti. Bağdat şehri kuruluyordu. Onu yeni merkeze Bağdat kadısı yapmak istedi, o kabul etmedi. Mansur sırar ettij o kabulden çekindi. Mansur en sonunda herhangi bir iş olursa olsun mutlaka devlette resmî bir vazife almasını istiyordu. Maksat onun kanaatini anlamak, denemektir. Ebû Hanîfe bundan maksadın ne olduğunu anl yordu: Kabul etmezse kellesi gideceğini seziyordu ve rivayete göre nihayet Bağdat inşasında tuğla hesaplarını kontrol işini kabul etmiştir.

İbn-i Cerîr Taberî'nin naklettiğine göre: Mansur Ebû Hanîfe'yi kadı tayin etmek istedi. O kabul etmedi. Mansur kabul ettireceğim diye yemin etti. Ebû Hanîfe de kabul çürüyeceğine yemin etti. Nihayet Mansur onu Bağdat şehrinin inşaat amirliğine, tuğla ve kerpiç işlerini kontrol etmeğe, amele çalıştırma işlerine âmir tayin etti, o da bunu kabul etti.

İbn-i Kesîr diyor ki: «Hersem b. Adiy'den naklolunmuştur ki, Mansur Ebû Hanîfe'ye Bağdat kadılığını teklif etti, o kabul etmedi. Mansur da: Devletten bir vazife almayınca onun peşini bıfak-mıyacağına yemin etti. Bunu duyunca Ebû Hanîfe Mansur'un yemini yerini bulsun diye Bağdat inşaatında tuğla kontrol işlerini kabul etti .^{28[28]}

Bu rivayete göre Ebû Hanîfe, Ebû Câ'fer Mansur'un maksadın anlamad ve kellesini kurtarmak için onu atlatmış oldu. Öyle anlaşılıyor ki, bu hâdise, Mansur, Hz. Ali İtaraftarlarının ileri gelenlerini toplayıp hapse attığı, onların mallarını zabt ve müsadere ettiği ve hattâ selefi Ebu'l-Abbâs Ceffâh' n onlara verdiği tahsisatı bile keserek onları her şeyden mahrum bıraktığı sıralarda olmuştur, ister Abdullah b. Hasan'ın iki oğlunun öldürülmelerinden evvel olsun, ister sonra olsun bunun neticede bir önemi yoktur. Bu denemenin Ebû Câ'fer'le Hz. Ali evlâdı arasında nizam şiddetlendiği sırada olduğu şüphesizdir.

33- Tarîhi Gerçeklere Aykır Rivayetler

Bu haberlere göre Ebû Hanîfe kanaat na ve dînine zarar dokunmıyan bir müsamahakârlıkla bu işi başından savmağa muvaf-vak oldu. Bir müddet için

^{28[28]} İbn-i Kesir, El-Bidâye ven-Nihaye, c. 10, s. 97.

Mansur'un takip edici gözünden kurtuldu. Lâkin bu, Mansur onun bütün hareketlerine büsbütün göz yumdu demek değildi. Ara sıra onun sarf ettiği sözler, hesab sonra görülmek üzere, resmî makamlarca hep kaydolunuyordu.

Ebû Câ'fer'i, Ebû Hanîfe'ye bu ağır işkenceleri yapmağa sevk eden işlerden bir kısmını zikretmeğe geçmezden önce şunu söyleyelim ki, bu facia Nefsü'z-Zekiyye'nin kardeşi İbrahim b. Abdullah'ın Irak'ta ayaklanması'nın derhal akabinde değildi. Aradan beş sene gibi uzun bir müddet geçtikten sonra idi. İbrahim'in ayaklanması ve öldürülmesi 145 hicrî yılında idi. Ebû Hanîfe'nin ölümü ise 150 senesindedir, bu hususta rivayetler müttefiktir.

İşte bu sebeptendir ki, Hatib Bağdadî'nin tarihinde îmâm Züfer'den rivayet ettiklerini, ilmî araştırma bakımından reddetmek gerekiyor. Orada Züfer'den naklen deniyor ki: «Ebû Hanîfe İbrahim'in ayaklandığı günlerde siyasî meseleler hakkında gayet aşikare ve çekinmeden konuşuyordu. Bir defa onu: Vallah sen böyle devam edersen boynumuza ip takacak, dedim. Aradan çok geçmedi, Halife Mansur Isâ b. Musa'yı gönderdiği bir emirle Ebû Hanîfe'yi merkeze istiyordu. O da Ebû Hanîfe'yi Bağdad'a gönderdi ve orada onbeş gün yaşadı».^{29[29]}

Bu rivayetin son kısmı tarihi gerçeklere aykırı olduğundan onu kabul edemeyiz. İbrahim'in, ayaklandıktan sonra öldürülmesi, * yukarıda geçtiği veçhile, 145 senesinde idi. Buna göre Ebû Hanîfe'nin Bağdad'a götürülmesi İbrahim'in ayaklanması'nın hemen sonunda olmamıştır. Arada beş sene gibi bir müddet vardır. Kitapların haberlerinde bu neviden hatalar çok bulunur. Bunları alırken ihtiyatlı davranmak ve doğrusunu araştırıp bulmak lâzımdır. Bu ise kolay bir iş değildir.

34- Kendîni Tam İlme Vermesi, Mansur'un Aleyhinde Sözlerden Çekinmemesi

Mansur, Hz. Ali torunlarına eza ve cefa yapmağa, onların ileri gelenlerini, rüesâsını öldürmeğe başlayıp da arada düşmanlık arttıktan sonra Ebû Hanîfe'nin Abbasî hükümetinden sâdkı olarak, onlardan gönüllü döndü. Ve kendisini ezadan koruyabildi. Bütün varlığını ilme verdi. Fakat ara sıra konuşmalarında Abbâsîleri ten-kîd ediyor ve bâzı işleri, hükümet hakkında beslediği kanaatini açığa vuruyordu. Bu hususta misâl vermek için iki olay zikredeceğiz. Bunlar Mansur'un şüphelerini uyandıracak mahiyettedir.

1- Musul halkı, Mansur'a karşı isyan etmişti. Halbuki Mansur ile aralarında şöyle bir şart koşmuşlardı: Eğer isyan ederlerse, hükümete karşı gelirlere kanlan ve mallar helâl addolunacaktır! Mansur fukahâyı topladı, içlerinde Ebû Hanîfe de bulunuyordu. Onlara dedi ki:

— Peygamber efendimiz: «Mü'minler aralarındaki şartlara riayet ederler» buyurdu doğru değil midir? Musul halkı bana karşı ayaklanmamayı şart etmişlerdi. Halbuki şimdi benim valime isyan ettiler. Şarta göre onların kanları

^{29[29]} Hatib Bağdadî, Tarih-i Bağdad, c. 13, s. 330

helâl olmuştur. Hükümet ne isterse yapar içlerinden biri şu cevabı verdi:
—Sen onlara elini uzattın, Onlar hakkında sözün makbuldür. Sen onlar affedersen, af ehlinden olursun, eğer onları cezalanırsan onlar bunu da hak etmişlerdir.

Halife, Ebû Hanîfe'ye sordu:

— Sen ne dersin, üstad? Biz Peygamberimizin halifesi değil miyiz ve ahd ve eman ülkesinde yaşamıyor muyuz? Verilen sözler tutulmayacak mı?

Ebû Hanîfe şöyle cevap verdi:

— Onlar mâlik olmadıkları bir şeyi sana şart koşmuşlar; sen de salâhiyetin olmıyan bir şeyi onlara şart etmişsin. Zira Müslümanın kanı ancak üç şeyden biriyle helâl olur. Burada onlar yok. Sen onlara karşı kılıç kullanırsan helâl olmıyan bir şeyi yapmış olursun. Allah'ın koştığı şartlar riayet olunmaya daha lâzıktır!

Mansur fukahâyâ dağılmalarını söyledi. Sonra Ebû Hanîfe'yi yalnız çağırarak:

— Üstad, sen sözünde haklısın, bu iş böyledir. Memleketine git, halifenin kadrini küçültecek şeyler söyleme. Hariciler, hükümete karşı çıkanlar, elini kolunu sallayarak gezsinsinler!».^{30[30]}

Menâkıb kitapları anlattıkları böyledir, İbn-i Esîr'in El-Kâmil'inde 148 senesi vukuatı arasında bu hâdise şöyle anlatılıyor: «Hemedan halkı hepsi Hz. Ali evlâdı taraftarı idi. Mansur Musul üzerine ordu gönderip onları ezmeğe karar verdi. Ebû Hanîfe, İbn-i Leylâ, İbn-i Şubrûme'yi huzuruna çağırdı. Onlara:

— Musul ahalisi asla bana karşı gelmemeği şart koşmuşlardı. Eğer isyan ederlerse canları, malları helâl olacaktı. Şimdi isyan ettiler. Ne dersiniz.

Ebû Hanîfe sükût etti. Diğer ikisi konuştu:

— Onlar senin teb'andır, affedersen, onları affetme salâhiyetini haizsin. Eğer cezalarını verirsen bunu da hak etmişlerdir.

Mansur Ebû Hanîfe'ye dönerek:

— Bak yorum, sükût ediyorsun, üstad, dedi.

— Ey Emîrül-Mü'minîn, onlar mâlik olmadıkları bir şeyi helâl etmişler, canı helâl etmek ellerinde mi? Meselâ bir kadın nikâh kılmaksızın kendini bir erkeğe teslim etse onunla cinsî münasebette bulunması helâl olur mu?

— Hayır.

— Şüpheli böyle, canı helâl etmek de onların elinde değil.

Bunun üzerine Mansur, Musul halkı üzerine yürümekten vaz geçti. Ebû Hanîfe'ye ve iki arkadaşına Kûfe'ye dönmelerini söyledi.^{31[31]}

Tarihin bu haberi, menâkıb rivayetleri gibi muteberdir. Mânâ bakımından arada bir fark yoktur. Fakat İbn-i Esîr'in bâzı kıssalarında hata var. Meselâ, İbn-i Şubrûme'nin de bu hâdisede Ebû Hanîfe'nin yanında bulunduğunu söylüyor. Ve bunu 148 senesi vukuatı arasında zikrediyor. Halbuki tercüme-i hal kitapları kaydettiği veçhile İbn-i Şubrûme 144 senesinde ölmüştür. Hattâ bunı İbn-i Esîr

^{30[30]} İbn-i Bezzazi, Menâkıb İmam-ı A'zam, c. II, s. 17

^{31[31]} İbn-i Esîr, El-Kâmil, c. V. s. 217.

kendisi de daha yukarıda böylece kaydetmiştir.^{32[32]} Menakıb kitaplarının rivayeti burada daha doğrudur.

2- Ebû Câ'fer Mansur'un hükümeti hakkındaki kanaatını gösterir diğer hâdise de şudur: Mansur ona bâzı hediyeler göndermiştir. Kabul edip etmeyeceğini denemek istiyordu. Mekkes'in Me-nakıbında kaydettiğine göre: Ebû Câ'fer, Ebû Hanîfe'ye onbin dirhem ve bir cariye hediye olarak gönderdi, Ebû Câ'fer'in veziri Ab-dulmelik b. Hümejd anlayışlı ve iyi görüşlü bir adamdı. Ebû Hanîfe bu hediyeleri reddedince ona dedi ki:

— Yalvarırım, Allah aşkına bunları kabul et. Emîrül-Mü'minîn'in senin aleyhinde bir bahane kolluyor, sebep anyor. Eğer hediyelerini kabul etmezsen senin hakkındaki şüpheleri artar, ne olur bunlar kabul et!

Bu işaretlere rağmen Ebû Hanîfe yine kabul etmedi. Vezir yine dedi ki :

— Parayın ben hediye ve ihsanlar meyana kaydederim olur biter. Fakat cariyeyi kabul et. Veya bir özürün varsa söyle ki onu Emîrül-Mü'minîn'e arz edeyim.

Ebû Hanîfe şu cevabı verdi:

— Ben ihtiyarladım, kadınlarla işim yok. Elim uzanmayacak bir cafireyi helâl görmem. Emîrül-Mü'minîn'in elinden gelen bir carireyi satmağa da cür'et edemem...

35- Mansur'u Bâzı Adamlar Ebû Hanîfe'ye Karşı Tahrik Ediyorlar

İşte bunlar, Halife Mansur'la Ebû Hanîfe Hazretleri arasında cereyan eden şeylerden bâzı örneklerdir, Ebû Hanîfe'yi daima gözetliyor, onu takip ediyordu. Halifenin etrafındakilerden onu Ebû Hanîfe aleyhine kışkırtıp onun hakkında fena zan uyandıрмаğa çalışanlar da vardı. Fakat Ebû Hanîfe hak bildiği yoldan şaşmıyor, doğru bulduğu sözleri söylemekten çekinmiyordu. Allahım, hakkı ve vicdanını razı ettikten sonra başkaları onun sözlerinden razı olacaklarmış veya olmayacaklarmış bunun ne ehemmiyeti var? Menfaatlerini başkalarının zararında arayan kötü niyetli bâzı kimseler, Mansur'un kinini körükleyerek onu Ebû Hanîfe aleyhine tahrik etmeğe çalışsalar da bundan ne çıkar-? O, böyle şeylere aldmış etmekten çok yüksekte idi.

Hatîb Bağdadî, Ebû Yusuf'dan rivayet ediyor:

«Mansur Ebû Hanîfe'yi davet etti. Mansur'un teşrifat memuru Rabi'ki Ebû Hanîfe'ye karşı düşmanlık besliyordu, bir'ara:

— Yâ Emîrül-Mü'minîn, bu Ebû Hanîfe senin atana muhalefet ediyor, dedi. Abdullah b. Abbas: «Bir kimse bir şey üzerine yemin etse ve bir veya iki gün sonra ondan istisna yapsa caiz olur» dedi. Halbuki Ebû Hanîfe istisna ancak yemine muttasıl olarak yapırsa muteberdir, diyor.

Ebû Hanîfe'nin cevabı şu oldu:

— Yâ Emîrül-Mü'minîn, Rabi' şu iddiasıyla ordumuzun size bîat yoktur,

^{32[32]} Ayn eser, c V, s. 196

demek istiyor.

— Nas l olur bu?

— Huzurunuzda yemin ederler^Şönrâ evlerine döndükten sonra istisna yaparlar, onca bu istisnâf'câiz olduğundan yeminleri bat l olur,..

Mansur güldü.

— Rabi' dedi. Akl'n basma al, E,bû Hanîfe'ye dokunma! Mansur ç>kt ktan sonra Rabi' Ebû Hanîfe'ye:

— Yahu, benim kan>m> heder edip ak şacaks n, dedi! Ebû Hanîfe:

— Hay>r, dedi, öyle bir kast>m yok. Sen benim kan >m heder etmek istedin, ben de hem seni günahtan kurtard m, hem de kendimi ölümden>. ^{33[33]}

Yine Hatîb Bağdadî rivayet ediyor: Ebu'l-Abbas Tûsî Ebû Ha-i>îfe hakk nda kötü niyet besliyordu. Ebû Hanîfe de bunu biliyordu. Ebû Hanîfe bir defa Ca'fer Mansur'un huzuruna girdi. Başka-lar> da vard . Tûsî, içinden:

— Bugün Ebû Hanîfe'yi bir tuzağa bastırayım da görsün, dedi. Ve Ebû Hanîfe 'ye dönerek:

— Yâ Ebû Hanîfe, dedi. Emîrû'I-Mü'minîn bizden bir kimseye, bir adam n boynunu vurmasını emrediyor, Sebebini bilmediği halde o adam n boynunu vurmaya caiz midir, değil midir?

Ebû Hanîfe'nin cevap gayet kurnazca oldu:

— Yâ Ebû Abbas, Emîrül-Mü'minîn hakla m emir eder, yoksa bat l ile mi? Tûsî başka türlü cevap veremezdi;

— Hak ile emir eder, dedi.-

— Öyle ise hakkı yerine getir, nasıl olduğunu sorma! Bundan sonra Ebû Hanîfe yan nda oturana dönerek:

— O, güya beni tutmak istedi, ama ben onu s>ms> >bağlad>m. ^{34[34]}

36- Kadı İbn-i Leylâ'n>n Hükümlerini Tenkîdî Ve Kad>'n n Mansur'a Şikâyetî

Bu münasebetle Ebû Hanîfe'nin bir durumundan daha bahsetmek istiyoruz ki, kanaat>m zca, bu büyük imâma Mansur'un işkence yapmas nda bunun da tesiri olsa gerektir. Bütün haberlerden anlıyoruz ki, İmâm- A'zam Ebû Hanîfe, Küfe kad>lar>n n verdikleri hükümler, kendi re'yine muhalif düşünce, onları tenkîd ederdi. Yanlış bulduğu noktaları derhal aç kça söyledi. Verilen hüküm lehte olsun, aleyhde olsun, o hususta doğru bildiğini, haklı bulunduğunu söylemekten çekinmezdi. Bu yüzden kad>, içten içe k>z yor, Ebû Hanîfe'ye kin besliyordu. Hattâ diyebiliriz ki, bunlar kad>y , ümerâ nezdinde Ebû. Hanîfe aleyhinde konuşmağa bile sevkettiği olurdu. Nasıl ki Küfe kadısı İbî-i Ebî Leylâ'n n, Ebû Hanîfe'nin bu halinden bizzat şikâyet ettiği rivayet olunur. Bunun üzerine Ebû Hanîfe bir müddet fetva vermekten menoiunmuş ve sonraları bir vesile ile bu yasak kaldırılmıştır.

^{33[33]} Hatib Bağdadî, Tarih-İ- Bağdad, c. 13, s. 365

^{34[34]} Hatib Bağdadî, Tarih-i Bağdad. c. 13, s. 366

Menakıb kitaplarının ve Bağdad tarihinin kaydettiklerine göre: birisi bir deli kadını kızdırmış olacak ki, kadın ona:

— Sen, zina yapan iki kişinin oğlusun, demiş, Adam kadıya şikâyet etmiş. Küfe kadısı olan İbn-i Ebû Leylâ dâvaya bakmış, kadının aleyhine hüküm vermiş ve kadına mescidde ayak üzere had vurdurmuş, 'hem de iki defa, birisi anasına, diğeri de babasına ka-zi(ettiği için!

Ebû Hanîfe bunu duyunca:

— Bizim kadı efendi bu mes'elede tam altı yerde yanılmıştır dedi.

1- Mescidde had vurdurmuştur. Halbuki mescidde had vurulmaz.

2- Kadına ayakta dayak attırmıştır, halbuki kadınlara oturduklar halde had vurulur.

3- Babası için bir had, anası için bir had vurdurmuştur, halbuki bir adam kalabalık bir cemaata kazzef etse ona yalnız bil" had vurulur, kazif olunanların sayısınınca değil.

4- İki had vurmayı bir arada toplamıştır. Halbuki iki had birden vurulmaz.

5- Deli kadına had vurdurmuştur, halbuki deliye had yoktur, o mükellef değildir.

6- Anas ve babas için had vurdurmuştur. Halbuki onlar ka-yâbd râar, mahkemeye gelip dâva etmemişlerdir.

Bu tenkidleri İbn-i Ebû Leylâ'ya yetiştirdiler. O da Emîrin yanına girip Ebû Hanîfe'den şikâyette bulundu. Bunun üzerine Ebû Hanfe fetva vermekten menolundu.

Bu yasağa riayet ederek Ebû Hanîfe bir müddet fetva vermedi. Vetiahd tarafından bir elçi geldi, fetva ve hüküm almak için Ebû Hanîfe'ye bâz mes'eleler arzetti. Ebû Hanîfe:

— Bana fetva vermeyi yasak ettiler, diyerek fetva vermekler çekindi. Elçi Emîre giderek işi anlattı. Emîr de:

— Fetva vermesine müsaade ediyorum, dedi. Ebû Hanîfe de tekrar fetva vermeğe başladı.^{35[35]}

Ebû Hanîfe yaptığı tenkidlerde kadının hükmü ile fakihın fetvası arasında fark gözetmiyordu. Halbuki birincide, doğru olsun, yanlış olsun, başkalarını ilzam etmek vardır. Halbuki fetvada başkasının ilzam yoktur. Hattâ Ebû Hanîfe'nin yanlış bulduğu fetvâ-ları tenkidi tenfiz olunacak hükmü tenkidinden daha hafif olurdu. Hükümleri daha şiddetle tenkîd ederdi. Çünkü tenfiz olunan hükümde, ona göre bir hüküm yanlış olduğu takdirde, bir haksızlık tatbik sahasına konuyor demektir. Ebû Hanîfe bunları tenkîf etmekle, zulümden ve haksızlıktan şikâyet etmiş, yıkıcı ve bozucu hükümleri önlemiş oluyordu. Ruh haleti bakımından gönülleri tatmin ettiğinden bu, yerinde bir harekettir. Çünkü kadının hatas yüzünden masum canlara kayıplar, kanlar heder olur, mallar zayi olup gider. Hürmet edilecek şeyler ortadan kalkar, hukuk zayi olur, haksızlıklar alıp yürür. Bu tenkidler hâkimi uyanık davranmağa davet sayılır. Fakat umumî nizam koruma bakımından da kadının hükümlerinin hürmete lâyık sayılması lâzımdır.

^{35[35]} İbn-i Bezzâzî, Menakıb-ı İmâra- Â'zam, c. I, s. 166, Hatib, Tarih-Bağdad, c. 13, s. 351

ki, hüküm giyenler hükmün yerinde olduğuna kani' olsunlar, adalet işleri yoluna girsin, hüküm istikamet üzere yürüsün: Kadı yan İsa -Ha bu yanlış hüküm infaz olursa, bu hata Örtülü kalınca umumî nizam hukukunu koruma bakımından bu daha yararlıdır. Az hata affolunabilir. Hatay ilân etmeden gizlice tenbihatta bulunmak, umumî nizamın, sarsılmadan ve ahkâma hürmetin kalkmasından daha hayırlıdır. Ebû Hanîfe gibi büyük bir fakihın ve kendisine uyulan şanlı imamın mahkeme kararları hakkındaki tenkidlerini, bu mülâhaza ile gizli yapması veya kendilerine yazılı olarak göndermesini biz de arzu ederdik. Aralarında yazışma yoksa bile bunlar bir tahrir halinde alâkal makama gönderebilirdi. Fakat her zamanın kendine mahsus şartları ve icabları vardı.

37 -İlmi Tenkide Tahammül Edemi Yen Kadı, Siyasete Başvuruyor

Ebû Hanîfe'nin mahkeme hükümlerine karşı durumu nasıl olursa olsun, İbn-i Ebî Leylâ, Ebû Hanîfe'nin tenkidlerini gönül hoşluğu ile, kalb nzaşiyle karşılamıyordu. Hattâ bu tenkidler sebebiyle; ona düşman kesilmişti. Bu düşmanlık yüzünden Ebû Hanîfe'yi eza ve cefaya düşürmek için tuzaklar bile kuruyordu. Hattâ Ebû Hanîfe'nin, hakkında şöyle dediği bile rivayet olunur;

— «Benim hayvanlar hakkında bile helâl addetmediğim bir şeyi İbn-i Ebi Leylâ benim hakkımda helâl görüyor. Yâni benim canıma kastediyor.»^{36[36]}

Ebû Hanîfe'nin, İbn-i Ebî Leylâ hakkındaki tenkidlerini biraz şiddetli buluyor ve bu tenkidleri herkesin önünde yapmasını hoş görmüyorsak da koca Küfe kadısı gibi bir zatın bu tenkidler yüzünden aradaki münasebeti düşmanlığa çevirmesini de asla beğenmeyiz. Kadı eğer aradaki samimiyeti bozmasaydı, bu şiddet azalırdı. Ulema arasında geçen tıtr ilim mes'elesi halinde kalırdı, mes'-ele iki âlim arasında olmaktan çkmazdı; fakat maalesef kadı bu müsamahay gösteremedi.

38- Hak Uğrunda Gösterdiği Celâlet Ve Metanet

Ebû Hanîfe'nin Hz. Ali evlâfı tarafından olduğunu biliyoruz. Bu, ders halkasında onun lisanından duyuluyor, talebesi bunu biliyordu. Bunlar yetmiyormuş gibi bir de bakıyoruz. Ebû Hanîfe, Mansur'un sorduğu mes'elelere hiç çekinmeden onun arzusu hilâfına cevaplar veriyor. Halbuki bu fetva istemeler onun içindekini, kanaatlerini anlamak için bir vesileydi. Onun fikrini anladıktan sonra Halîfe'ye karşı isyan edenler, İmâm- A'zam'ın sözlerini kendilerine siper edinmesinler diye onu böyle sözlerden, fetvadan menedebiliyor-di. Yine bakıyoruz Ebû Hanîfe, Mansur'un hediyeler ve ihsanları da kabul etmiyor. Bu hediyeler mücerred şehaveîten doğmuş değil, onun iç duygularını anlamak için yapılmış bir deneme olabilirdi. Fakat o bunu düşünmüyor, gelen hediyeleri reddediyor. Halifenin adamlarından kendisini seven biri: Hediyeleri kabul etmesi için yalvarıyor, eğer bîr özürü varsa onu söylemesini rica ediyor, tâ ki kendisi şüphe

^{36[36]} Mekki, Menâkıb - Ebu Hanîfe

altında kalmasın. Lâkin, o kabul etmemekte ısrar ediyor. Bunlara ilâveden onu, mahkemelerin heybeti zayi' olup ol-mnyacağına bakmadan, kendi görüşünce hakka aykırı bulduğu hükümleri acı şekilde tenkid ederken buluyoruz. Bunlar hakk sevdiğinden yapıyor. İşte Ebû Hanîfe budur.

39- Mansur'un Kadılık Teklifinî Reddetmesi, İşkence Sebebi Bu Mudur?

Mansur'un Ebû Hanîfe'ye canı çokça sıkılmaya başladı: Hz. Ali sülâlesine karşı fazla meylini öğrenince ondan büsbütün soğudu. Çeşitli denemelerden aldığı netice onun şüphelerini kuvvetlendirdi. Sorduğu fetvalara da istediği cevabı alamad . Fakat Ebû Ha-nîfe'nin aleyhine hükmetmeğe elde delil yoktu. Çünkü Ebû Hanî-fe'nin yaptığı bu işler, ders halkalarını geçmiyor, mücerred tenkid haddini aşmıyordu. Dîninde itham edilecek bir yerini de bulamıyordu ki, sapıklık yapıyor diye onu yakaladılar. Amellerinden hiçbirinde itham edilecek bir işi yoktu. Noksan ve kusulu bir işini bulamıyordu ki, onun yakasına yapışsınlar. O, hakikati arayan, Hak yolunda sebat eden, son derece emin, dindar, muttaki seha-ve doğruluğunun şöhreti her tarafı tutmuştu. Namı dillerde dolaşıyordu. Kılıca sarılıp hükümete karşı gelenlerle beraber olmadıkça, ona dokunmağa yol yoktu. Fakat halife ondan soğuyor, ona dargındır. Çünkü onun yaptıklarından hoşnut değildir. Kendisine kadılık teklif edip de, o da kabul etmeyince, çoktan beri beklediği ve aradığı fırsat Mansur'un eline geçmiş oldu. Ona Bağdad kadılığını teklif etti. Böylelikle devletin baş kadısı olmuş olacaktı. Eğer kabul ederse hükümete ihlâsla bağlı olduğuna veya Mansur'a mutlak surette itaatına delil olacaktı. Eğer kabul etmezse umum hak nazarında din bakımından müşkilâta uğra-makızsın,. ona işkenceye sebep bulunmuş olacaktı. Zira madem ki Ebû Hanîfe halk nazarında en faziletli bir âlimdir, bu makama, en lâyük olan odur; bu vazifeyi kabul etmiyorsa, boynuna borç olan bir şeyi kabulden çekinmiş oluyor demektir, öyle ise bu uğurda işkenceye maruz kalınca ona katlanması gerektir. Kendisine işkence yapıyorsa bu bütün insanların maslahatına olan bir işi kabul etmemesi yüzündendir. Onu tuzağa düşürmek veya ona zulüm yapmak için değil- Mademki en büyük âlimdir, halka karşı ilim ve faziletinin borcunu ödemelidir. Bu da hâkimliği kabul etmekle olur. İşte Mansur bunları söyleyebilirdi.

Yine Mansur şunları da ileri sürebilirdi: Mademki ara sıra kadılar n hükümlerini tenkid etmektedir. Öyle ise kendisi başkadılık kürsüsüne oturmalı ve kadılara kendisi, Örnek olup onlara mümkün olduğu kadar doğru yolu göstermelidir. Evet, o verdiği fetvaları başkalarının hükümlerine üstün tutulan bir fakıhtır. Bir hükmün doğruluğu hakkında onun sözü miyar tutulmaktadır. Buna rağmen, şimdi eğer bu vazifeyi kabulden imtina ediyorsa, demek diğer hâkimlerin hükümlerini tenkidi yapıcı değil, yıkıcı imiş demek olur. Çünkü kendisine şimdi yapıcı bir iş teklif olunuyor, fakat kabul etmiyor. Madem ki kendisi Irak halk nazarında birinci derecede gelen bir fakıhtır. Halife onu, Başkadı yapmak

istemekle en doğru tarzda hareket etmiş demektir. Eğer kendisi imtina ederse. Halife onu kabule zorlayabilir. Bu zorlama zulüm sayılmaz. Çünkü maksat en lââyık adarı. o makama getirerek hakk yükseltmektir. İşte Mansur halk nazarında kendini mazur göstermek için bunları söyleyebilirdi!

40- Menakıb Kitaplarına Göre İşkence

Ebû Ca'fer Mansur, Ebû Hanîfe'ye kadılık teklif etti, o kabul etmedi. Müşkül mes'elelere hüküm verirken fetva için kendisine müracaat olunmasını istedi, reddetti. Bunun üzerine mansur onu hapse tıktı ve dayak attırarak işkence yaptı. Veyahut bâzı rivayetlere göre yalnız hapsedti. Meselenin kısacası budur. Tarih ve menakıb kitaplarının rivayetlerine göre tafsilât şöyledir:

Muvaffak, Mekki Menakıbından kaydediyor: «Ebû Hanîfe Bağdad'a çağırılıp getirilmesinden bahsederken diyor ki:

— Halife beni kadılık için davet etti. Ben de ona bu işe lââyık olmadığımı bildirdim. Ben: beyyine davacıya, yemin de dâvâlıya düştüğünü bilirim. Fakat kadılık için bu kadarı yetmez. Kadılığa lââyık olacak kimse senin aleyhine, oğlunun aleyhine ve senin kumandanların aleyhine hüküm verecek cesaretle bir adam olmalıdır. Bu ise bende yok. Sen beni öyle bir şeye davet ediyorsun ki, gönlüm ona asla razı değil!

Bunun üzerine Mansur:

— Sen benim hediyelerimi neden kabul etmiyorsun? dedi. Ben de şu cevabı verdim:

— Emîrül-Mü'minîn bana sırf kendi malından bir şey yollamadı ki ben onu reddetmiş olayım. Eğer kendi malından bir şey gelse onu kabul ederim. Emîrül-Mü'minîn'in bana gönderdiği hediyeler, Müslümanların malından, beyt'ülmaîdendir. Halbuki Müslümanların beyt'ülmaîdinde benim hiçbir suretle hakkım yok. Ben cepheye gidip savaşanlardan değilimki, serhadlerdeki mücâhidler gibi beyt'ül-malden hisse alayım. Mücâhidlerin çocuklarından da değilimki, kimsesiz yavrular gibi beyt'ül-malden bir şey alayım. Fakir değilim ki, yoksullar gibi hisse alayım!

Bunun üzerine Halife :

— öyle ise makamda dur, kadılar sana gelsinler, muhtaç oldukları zaman sorsunlar, dedi.^{37[37]}

İbn-i Bezzaz Menakıb'ında diyor ki: «Ebû Ca'fer Ebû Hanîfe'ye Başkadîk teklifinde bulundu. Kabul etmeyince hapsedti. Hattâ 110 kamç vurdu. Sonra hapisten çıkardı ve kapıda beklemesini emretti. Kendisine sorulan mes'eleler hakkında fetva vermesini istedi. Ona sorulmak üzere mes'eleler gönderdi, o fetva vermekten çekindi. Tekrar hapse atılmasını emretti. Ve yine hapse atıldı. Ona çok kötü muamele ettiler. Gayet tazyik yaptılar.»^{38[38]}

Hatib Bağdadî bu hususta tarihinde diyor ki: «Ebû Ca'fer, Ebû Hanîfe'yi

^{37[37]} Mekki, Menakıb-ı Ebû Hanîfe c. I, s. 215

^{38[38]} İbn-i Bezzâz, menâkıb-ı İmamı: A'zam, c. 2. s. 19.

huzuruna davet etti. Ona kadılk makam na geçmesini teklif eyledi. O kabul etmedi. Halife o makama seni getireceğim diye yemin etti, Ebû Hanîfe de kadılığı kabul etmem, diye yemin etti. Halifenin teşrifatçısı Rabi' Ebû Hanîfe'ye: — Duymuyor musun, Emîrül'-Mü'minin yemin ediyor, dedi. Ebû Hanîfe şu cevap verdi:

— Emîrül-i -Mü'minîn yeminin keffaretini vermeğe benden daha kadirdir! dedi. Ve kabul etmemekte ayak diredi. Bunun üzerine hapse-atıldı .»

Yine Bağdad Târihinde, Rabi' b. Yunus'tan naklolunuyor: «Emîrül'-Mü'minîn, Ebû Hanîfe ile kadılık mes'elesine münakaşa yaparken gördüm. Ebû Hanîfe diyordu ki:

— Allah'tan kork, kadılk emanetini ancak Allah'dan korkan birisine emanet et. Ben kendime güvenemiyorum. Eğer beni Fırat'da boğulmakla bu işi kabul etmek arasında muhayyer bırak-san, ben boğulmayı tercih ederim. Senin etrafında bir alay maiyetin var, ikram beklerler. Ben buna lâayık değilim, yapamam.

Ebû Ca'fer'in canı sıkıldı :

— Yalan söylüyorsun, sen bu işe lâayıksın! dedi. Ebû Hanîfe bunu bekliyormuş gibi:

— iste hükmünü kendin verdin, yalan söylediğini söylediğin bir kimseye kadılk emanetini nasıl verirsin.»^{39[39]}

41 - Mansur'la Ebû Hanîfe'nin Arasında Geçenlerin Bîr Muhakemesi

Ebû Ca'fer'in, Ebû Hanîfe'ye yaptığı eza ve cefalar ve bunların sebepleri hakkında bir fikir verebilmek için okuyucunun önüne muhtelif rivayetlerin hepsini serip döktük. Ebû Hanîfe ile Mansur arasındaki muhtelif konuşmaların birbirinden farklı olmasın bun-, lann arasında tezat olduğunu göstermez. Belki de bu konuşmalar muhtelif meclislerde, muhtelif zamanlarda cereyan etmiştir. O itibarla birbirinden farklıdır. Bir defasında rivayetin birinde olan konuşma geçmiş, diğer defasında da diğeri. Bâzan ona kachlık teklif etmiş, bâzan hediyelerini kabul etmeyişinin sebebini sormuştur. Başka bir defa kadılık kabul etmediğinden ona karşı daha şiddetli konuşmuş, Ebû Hanîfe de aynı şekilde cevap vermiş ve kadılığı kabul etmektense Fırat nehrinde boğulmayı tercih ettiğini söylemiştir. Diğeri defa Mansur, kabul edeceltesin diye yemin eder, o da kabul etmem diye şpm verir. Mansur'un teşrifatçısı Rabi' b. Yunus'un «Duymuyor musun, halife yemin ediyor» diyerek gammazlık yapmas yüzünden nihayet iş hapse dayanıyor. Bütün bunlardan Ebû Ca'fer ile Ebû Hanîfe arasında eskidenberi ne gibi düşmanlık olduğunu, daha doğrusu Ebû Hanîfe'ye karşı içinden nasıl kin beslediğini öğreniyoruz. Bu rivayetlerden anladığımız ve çıkardığımız neticeler şunlardır:

1- Ebû Hanîfe'nin kadılığı kabul etmemesi, bu, yalnız Mansur tarafından gelen bir teklif olduğu için değildi. Belki de onu gayet ağır ve hattâ tehlikeli bir iş

^{39[39]} Hatib Bağdadi, c. 13, s. 328, 329.

gördüğünden reddediyordu. İh-timal ki alt ndan kalkmam diye korkuyordu vicdanı bu yükün mes'uliyetini yüklenmeğe razı değildi. O makamın icabı bâzı işler hususunda nefsinin tutmağa belki kadir olamaz endişesi vardı. Hak ve adaleti bütün insanlar hakk nda müsavat üzere kabul etmek istemiyordu. Zühd ve takva sebebiyle hükümet vazifesi almaktan çekinen ulema çoktur. Kadılık makam nda mes'uliyet vardı. Ebû Hanîfe fetva vermeyi de reddetmiş olsaydı, kesin olarak, sırf bu endişelerle kabul etmekten çekindiğine hükmederdik. Bunda siyasî kanaatlerin de rol oynadığına ihtimal vermezdik. Fetva, kadıların maruz kaldıkları müşkülâtı çözmek içindir. Ebû Hanîfe, fetva işlerini gayet iyi bilirdi. Bu hususta hem kuvvetlidir, hem de atılgandır. Acaba fetvayı hiçin kabul etmedi. Burada hatıra gelen şudur: Ondan fetvası istenen mes'e'eler, bir hükme bağlanacak mahkeme mes'eleleri idi. öyle ise bunların hüküm ve kararları sıkı alâkası var demektir. Halbuki o ne suretle olursa olsun, mahkeme mes'elelerine asla karışmak istemiyordu. Burada şu ince noktaya da işaret edelim ki, bu nevi fetva vermek, hüküm vermekten daha tehlikelidir. Çünkü dâva mevzuunu bilmeden, davacıların sözlerinden, beyyinelerinden hakkı meydana çıkarmak için delil aramadan, incelemeyen mes'elenin hükmü verilmiş olacaktı. Fetva ile meselenin hükmünü birbirine karıştırmamak.

2- Ebû Ca'fer, Ebû Hanîfe'yi kadılığı kabul etmemeye sevk eden âmillerde şüpheli idi. Kadılığın mücerret güç bir iş olmasından ve hâkimlik mes'uliyetini üzerine almaktan çekindiğinden ileri geldiğine inanmıyordu. Onun için hediyeleri reddetmesinin sebebini sordu. Eğer kadılığı kabul etmekle hediyeleri reddetmek arasında bir bağlantı olduğu düşünülmeseydi, bu sual sorulmazdı. Hâdiselerin cereyan tarzı gösteriyor ki; böyle şüphelere düşürecek sebepler vardır: Halifenin etrafındakilerden bâzıları bu şüpheleri boyuna uyandırmakta devam ediyorlardı. Halifenin dikkat nazarından oraya çeviriyorlardı.

3- Ebû Hanîfe cevaplarında pek mülayim değildi. Tath sözlerle oyalamak istemiyordu. Hileye başvurmuyordu. Neticesinin ne olacağına hiç aldırmaz etmeden hakkı cesaretle söylüyordu. Karşısına çıkacak en kötü ihtimalleri göze alarak belâlara sabır ve tahammüle hazırdı. Hem kadılığı hem de fetva vermeyi tereddütsüzce reddediyor ve hediyeleri niçin kabul etmediğini açıkça söylüyordu. Zira bu mallar Müslümanların beyt'ül-malindedir, bunlar helâl değildir, Halife kadılığı kabul edeceksin diye ısrar ediyor, o da et-miyeceğim diye yeminle mukabelede bulunuyor ve hiç sakıncı yok.

Teşrifatçı Rabi' arada gammazlık yapıyor, buna da aldırmaz etmiyor. Çünkü o her işi inceden inceye hesaplamıştı, bütün ihtimalleri ölçmüştü, bu işi sonuna kadar götürmeğe karar vermişti. Karşılığın vermek Allah'a aittir.

42- Nihayet İşkence Yapılıyor

Nihayet Ebû Hanîfe işkenceye maruz kaldı. Bütün rivayetlerin birleştiği bir cihet var ki, o da Ebû Hanîfe'nin hapse atılmış olduğudur. Bundan sonra fetva vermek, ders okutmak için ilim meclisine oturmamıştır. Çünkü ya atıldığı

hapiste, veya oradan çıktığı gibi ölmüştür. Rivayetlerin ayrıldığı noktalar buradadır. Acaba hapiste dayanın tesiriyle mi öldü? Yoksa zehirlenerek mi öldürüldü? Zira yalnız dayakla iktifa edilmiyerek hapiste uzun müddet kalması diye ve çabuk ölsün diye zehir içirildiği de söylenir. Yoksa hapiste ölmeden önce serbest bırakıldı da çıkınca evinde mi öldü? Hapisten çıktıktan sonra aynı zamanda ders vermekten ve halkla görüşmekten de menedilmiş miydi? Bu rivayetlerin hepsi de Me-nakıb kitaplarında yer almıştır.

Rivayetlerden birine göre dayak atıldıktan sonra hapiste kalmış ve orada ölmüştür. Davud b. Vâsitî diyor ki; «Kadılığı kabul eimesi için îmâm- A'zairi'a işkence yapılırken gördüm. Her gün zindandan çıkarılır ve on kamçı vurulurdu. Hattâ 110 kırbaça bile vuruldu. Ona, kadılığı kabul et, denirdi. O da: Ben, buna lâyık değilim derdi. Dayak atılırken o yavaşça: «Allah'ım, kudretinle benden onların şerrini uzak kıl!» diye niyaz ederdi. Kadılığı kabul et-miyeceğini anlayınca onun yemeğine ağı kattılar ve onu zehirliye-rek öldürdüler.»

İbn-i Bezzazî ise menakıbında şunları kaydediyor: «Ebû Hanîfe hapsedilip bir müddet tazyik yapıldıktan sonra bâzı yakınları Mansur'la bu işi konuştular. Bunun üzerine hapisten çıkarıldı ise de fetva vermekten ve halkla görüşmekten men edildi. Evinden çıkması yasak edildi, ölünceye kadar bu hal böyle devam etti.»^{40[40]}

Biz bu sonuncu rivayeti kabule meyyalız. Çünkü olayların gelişine uyan ve Mansur'un herkesçe bilinen tutumuna muvafık olan budur. Zira Mansur'la im ve ulemayı tazyik altında tutan bir adam kılığında ortaya çıkmayı elbette istemezdi. Hadiselerin akışı zorîyle Ebû Hanîfe'ye eza ve cefa yapsa da, bunu mazur göstermeğe çalışmak için sebepler de bulmuştur. Bunlara uygun düşecek tarzda bu kadar ile iktifa etmek, bir fakrın kaniyle ellerini bulamaktan çekinmek, mantık ve akıl icabıdır. Onun için diyebiliriz ki, kadılığı kabule zorlamıştır ve yapılan işte bu kadardır. İşkence; mücerred intikam ve şahsî kin için imiş gibi bir mâna verilmeyebilir. 7âhire göre kadıfrğı kabul ettirmek içindi. Bir netice alamadıysa dayak attırmağa devam etmekten bir mâna yok, eğer devam ederse, niyetinin bozuk olduğu meydana çıkar. Onun için hapisten salmıştır.

Burada akla daha mülayim gelen cihet şudur: Halifenin yakınlardan bâzılar, bu ihtiyar fakıha acıyarak, Halife hezinde ona şefaathçi çıkmış olabilir. Zira o Halifeye muhalifse de şahsan ona hiçbir zarar dokunmamıştır. Bu fakıha işkenceye devam ederse onlardan da korkulur. Umum-u efkâr daima mazlumdan yana çıkar. Bütün rivayetler Ebû Hanîfe'nin Hayzuran mezarlığının gas-bolunan kısmına gömülmeyip, gasbedilmemiş olan kısmına defnedilmesini vasiyet ettiğinde müttefiktirler. Bu vasiyet hapishane haricinde yapılmıştır.

Hapishaneden çıkarıldıktan sonra halkla temastan ve ders vermekten men edilmiş olması Halife'nin gönlünü yatıştırmıştır. Ortada şüpheyi davet edecek bir hal kalmamıştır, aleyhte propaganda yolları kapanmıştır. Hapishanede mevkuf tutulmasında ve bunun devam edip gitmesinde bir mâna yok. Onun için hapisten çıkarıldığı rivayeti daha uygundur. Ebû Hanîfe öldüğü zaman, Mansur'un onun

^{40[40]} Menak b-1 İmam- Azam, c. 2, s. 15 ve devamı

cenaze namazım kıldığını söylüyorlar. Eğer hapisanede ölmüş olsaydı Mansur bunu yapmazd .

43- İlim Dünyasından Göçen BİR Güneş

Sıddıkların've şehitlerin ölümüne benzer bir ölümle Ebû Hanîfe bu âhemden âhirete göçtü. Vefat 150 hicrî senesinde idi. 151 veya 153 senelerinde öldü diyenler varsa da .doğrusu birincisidir. ölüm onun için bir istirahat oldu. O büyük vicdan, o dindar ruh, o kuvvetli kalb, o cebbar ak l, o mütehammil ve sabırlı gönül, ölümle sonsuz huzura kavuştu. Bu fena evinden kurtularak Allah'n rahmetine nail oldu. Bu fâni dünyada ezâ ve cefaya maruz kald , onlara.tahammül gösterdi. Kendi görüşüne muhalif olanlardan neler çekti. Ona neler demediler, ne iftiralar atmadılar? Ö bunlar n hepsine gönül nzasıyla tahammül etti. Önce ayak takım ndan, sü-fehâdan, sonra ümerâdan, en sonunda da halifelerden eza ve cefa gördü. Bunlara rağmen ne zaaf gösterdi, ne. de gevşeklik! Bezmedi, yılmadı. Nefisle cihad lâzımdır. Bu cihad için de türlü meydanlar vardır, Ebû Hanîfe Hazretleri bu nevi cihad n en büyük kahramanlandıdır ve bu meydanın hepsinde şanlı zaferler kazanmıştır. Cihad nda metindi,, celâdet ve kahramanlıkta eşsizdi. Bu cihad-da daima üstün gelmiş, galebe çalmıştır. Hattâ son nefesinde bile gasbedilmemiş olan temiz ve pâk bir toprağa defnolunmasını vasiyet etmeyi unutmamıştır. O temiz insan, temiz toprağa yakışır. Gasbedilmiş olmak şüphesi olan yere defnedilmesini bile istemiyor. O öyle bir ruh sahibi idi. Temiz yaşadı, temiz Öldü, Ebû Ca'fer bu vasiveti duyunca:

— Diriyken veya ölüyken Ebû Hanîfe hakk nda beni kim mazur görür? demiştir. (Nur içinde yatsın)

İlim, din, ahlâk ve ruh azametinin insanlar üzerinde büyük değer ve tesiri vardır. Bu, saltanat azametinden ve hâkimlik heybetinden hiç de az değildir. Hattâ bu manevî fazilet ve meziyetler kat kat üstündür. İşte. bu sebepledir ki, Irak fakihinin ve büyük imam n cenâze.-ini bütün Bağdad te'yîa çıkmıştır. Cenaze namazının şâhların sayısı elli bini aşmıştır. Bizzat Halife Ebû Ca'fer defninden sonra onun kabrine gelip cenaze namazını kılmıştır. Bilemeyiz, onun bu yapışı, din ve ahlâk azametini, takva büyüklüğünü takdir ve ikrar ettiğinden mi idi? Yoksa umumi efkârı hoşnud etmek için mi? Belki her ikisinin tesiri var. tmâm-i A'zam Ebû Hanîfe gerçekten büyük idi.

44- Her Tarafa Feyz Ve Nur Saçan Ders Halkal >

Ebû Hanîfe Hazretleri, Bağdad'da öldü ve oraya defnolundu. Bunda bütün rivayetler birleşiyor. Fakat ders halkasını daha önce acaba Bağdad'a nakletmiş miydi, orada ders okuttu mu? Tarihçilerin hiç birisi Ebû Hanîfe'nin Bağdad'da ders okuttuğunu söylemiyorlar. Bütün haberler ders okutmaktan ve fetva vermekten menolunduğu zamana kadar ders halkasının Kûfe'de devam ettiğine

işaret etmektedirler. Onun maruz kaldığı ezalardan bahseden rivayetlerde Kûfe'den Bağdad'a getirildiğine işaret olunuyor, bâzısında bu sarahaten söyleniyor. Buna göre Bağdad'ın inşası tamam olduktan sonra geçen müddet zarfında Kûfe'ye dönmüş ve orada dersine devam ederken Bağdat'a tekrar götürülüp eza ve cefaya maruz kaldı ve orada öldü.

Bu, Ebû Hanîfe Kûfe'den başka yerde ders okutmadı demek değildir. Rivayetler bunun aksini göstermektedir. O Hacca gittiği zaman orada fetva verdiği, mübahase ve münakaşaları yaptığı rivayet olunuyor, Bâzan Mekke'de Mescid-i Haram'da ders halka >

kurar, ders okuturdu. Sonra Emevîlerin ve valilerinin zulümlerinden kaçarak Harem-i Şerife iltica ettiği uzun müddet zarfında Mekke'de defs halkası kurarak fıkıh dersi okutmadığını nasıl söyleyebiliriz. Halbuki tarihçiler ve menakıb muharrirleri bu hususta müs-bet veya menfi hiçbir şey kaydetmezler.

Kûfe haricinde verdiği dersler, Evzâî ile olduğu gibi devrinin fukahası arasında geçen münazara ve mübahaseler, İmam Mâlik'le bâzı fıkıh meselelerini müzakere etmesi, Basra'da çeşitli fıkralarla mücadeleler yapması, bütün bunlar ne olursa olsun, onu ana dersleri Kûfe'de talebeleri ve ashabı arasında r. Bu sebeple Kûfe Fakihî unvanını hakkiye taşıyordu.

FASIL: 2	1
EBÜ HANÎFE'NİN İLMÎ VE BU İLMİN KAYNAKLARI	1
45- Medhedenlerî, Zemmedenlerden Daha Çok	1
46- Ebû Hanîfe Hakkındaki Sitayişlerden Bâzıları	1
47- Feyîzli İlmî Der >	2
48- Bu İlmî Varlığın Tekevvünü	3

FASIL: 2

EBÜ HANÎFE'NİN İLMÎ VE BU İLMİN KAYNAKLARI

45- Medhedenlerî, Zemmedenlerden Daha Çok

İslâm fıkıh tarihi, Ebû Hanîfe kadar medhedenîleri veya ten-kidçileri çok olan başka bir şahsiyet tanımamıştır. Onun Övenleri ve yerenleri pek çoktur, medhi hakkında nice kitaplar yazıldığı gibi aleyhinde bulunup ona dil uzatanlar da vardır. Zira o, müstakil fikirli bir fakıhtı, başlı başına bir görüş sahibi idi. Düşünceleri gayet derindi. Onun bu görüşlerine hayran kalıp ona uyanlar olduğu gibi, anlamayıp da ona muhalefet edenlerin bulunması da pek tabîidir. Onun aleyhinde bulunanların çoğu, onun fikir istiklâline ayak uyduramayan veya anlayışları onun geniş anlayış ufkuna erişemeyen kısa görüşlü kimselerdir.

Veyahut da yalnız geçmişlerin akvalini tutmayan her yolu kötü bir bid'at sayan, onu hak tanımayan, maziye kıymet verenlerdir. Bunlar baktılar ki, Ebû Hanîfe re'y ve kıyası çokça kullanıyor. Halbuki onlara göre İş kıyasa dayanmıyorsa ya durmak, veya hiç olmazsa gayet az almak lâzımdır. Bu sebeple onu beğenmediler. Onu tenkid edenlerin bir kısmı onu hiç tanımayanlardır. Bunlar onun zühd ve takvasını, dindarlığını ve insanlığını bilmiyorlardı. Onlar Allah'ın ona bahşetmiş olduğu metîn akh derin ilmi, yüksek mevkii takdir edemiyorlardı. Onu görmemişlerdi. Halk ve büyükler nezdinde onun itibarını ve derecesini bilseler onu severlerdi. Onun aleyhinde bulunanlar hangi şerh olursa olsun, onlar ne derlerse desinler, tarih bu büyük Irak fakihine karşı insafı elden bırakmamıştır. Onun sevenleri ve takdir edenleri vardır. Sağlığında onun aleyhinde bulunanlara, öldükten sonra ona iftira edenlere karşı tarih onu daima müdafaa etmiştir. İnsanlar, onu tezkiye edenlerin sözlerini dinlemişler, bunlar doğru şehâdet ve hak söz olarak kabul edip onun fazilet derecesini anlamışlardır. Aleyhte bulunanların sözleri kuru iftiradan ibaret kalmıştır. Bu da gösteriyor ki, değerli bir insanın, fikri, dîni, ahlâkı yüksek olsa da iftiradan kurtulamıyor demek. Hattâ mev-kî yükseldikçe maruz kaldığı güçlükler de çoğalıyor.

46- Ebû Hanîfe Hakkındaki Sitayişlerden Bâzıları

Asırlar boyunca bütün nesiller Ebû Hanîfe'nin medih ve senasından kulaktan kulağa haykırmaktadır. Bu büyük fakihin temiz hayatı herkese örnek olmuştur. Birçok kimseler onun ilmîni ve şahsını övmektedirler. Bunların düşünce tarzları ayrı ayrı olsa da hepsi onu takdir etmekte birleşmektedirler, onun yaşadığı asırda yaşayan veya sonra gelen bir kısım ulemanın sözlerinden bâzıların nakledeyim : Ebû Hanîfe'nin çağdaşlarından olup zühd ve takvâsiyle meşhur Fudayl b. İyaz diyor ki: «Ebû Hanîfe fakih ve muttaki bir zattı. Fıkıh ilminde meşhurdu, çok servet sahibi idi. Etrafındakilere iyilik yapmakla tanınmıştı. Gece gündüz ilim öğrenmekle meşguldü. Kendisine müracaat edenler, ilminden ve malından faydalanırdı. Geceleri ibâdetle geçirirdi. Az söyler, çok sükût ederdi. Helâl ve harama dair bir mes'ele ortaya atılınca hemen konuşurdu. Hakka delâlet hususunda en güzel hareket ederdi. Saltanat malından kaçır, hediyesini almazdı.»^{41[1]}

Ca'fer b. Rabi' diyor ki: «Beş sene Ebû Hanîfe'nin yanında bulundum. Onun kadar uzun uzun sükût eden görmedim. Fıkıhtan bir şey sorulunca açılır, coşkun ırmak gibi akar çağlardı. Yüksek sesi etrafı tutardı.»^{42[2]}

Çağdaşlarından Melih b. Vekî diyor ki: «Allah'a yemin ederim ki, Ebû Hanîfe emânete son derece riayet ederdi. Büyük ve eşsiz bir kalb sahibi idi. Allah'ın rızasını her şeyden üstün tutardı. Allah uğrunda boynuna kılınç çâisalar buna katlanırdı. Allah ona rahmet etsin, ebrardan, hayırlı kimselerden razı olduğu gibi ondan da razı olsun. O da ebrardan idi.»

^{41[1]} Hatîb Bağdadî, Tarih-i Bağdad, c. XIII, s. 340.

^{42[2]} Hatîb Bağdadî, Tarih-i Bağdad, c. XIH; s. 340

Çağdaşlarından meşhur muttaki âlim Abdullah b. Mübarek, Ebû Hanîfe'yi anlatırken : Onun, ilmin dimağı olduğunu söylüyor.^{43[3]}

Muhaddislerden İbn-i Cüreyh onun hakkında gençliğinde şöyle demiştir : «İlimde onun hayret verici bir hâli olacak, kemalât kazanacak.» Büyüdükten sonra bir defa yanında Ebû Hanîfe'nin yâd geçince : «Fakıhtır o, hakkıyla fakıh ancak onlara denir.» demiştir.

Çağdaşlardan biri olan Ebû Süleyman onun hakkında şöyle demektedir: «Ebû Hanîfe hayranlık uyandıran bir âlimdir, o ilim âyetlerinden bir âyettir. Onun sözünden yüz çevirenler onu anlamağa takatları olmayıncardır.»^{44[4]}

A'meş onun hakkında şöyle demişti: . «Ebû Hanîfe tam mânâsiyle fakıhtır.»

Bir defa İmâm Mâlik'e Osman El-Betti'yi sordular: Orta bir zattır, dedi. Ebû Hanîfe'yi sordular: O size şu direkler ağaçken onların altından olduğunu kıyas yoluyla isbata başlasa sizi ikna' edecek dirayette bir zattır, cevabını verdi.

İmâm Şafîî Hazretleri de şöyle demiştir: «İnsanlar fıkhıta Ebû Hanîfe'nin iyalidirler.»^{45[5]}

47- Feyzli İlim Der >

Ebû Hanîfe'nin medih ve senası hakkında söylenen sözlerin hepsini zikretmeğe imkân yoktur. Bunların çoğunu Hayrat-ul-Hisan sahibi toplamıştır. Bu kaydettiklerimiz denizden bir damladır. Ebû Hanîfe ile aynı çağda yaşayanlar, ister muvafık, ister ona muhalif olsunlar, onun değerli fakıh olduğunu söylerler, bu hususta birleşirler. Bu vasıfların en- özlüsü ve canlısı Abdullah b. Mübarek'in şu sözüdür: «O ilmin dimağıdır.» Evet Ebû Hanîfe ilmin özünü bulmuştur, ilmin son noktasına ulaşmıştır, en yüksek derecesine çıkmıştır. Mes'elelerin içini, dışını inceler, her taraftan deseler, künhünü, mahiyetini anlar, usulünü bilir ve o usullere göre hallederdi. Fikriyle, bütün ilim dünyasını meşgul etmiştir. Bakarsın o kelâmcıların arasındadır, onlarla münakaşa yapıyor, sapık düşüncelilere dalâlete sürüklenenlere karşı dîni müdafaa ediyor. Çeşitli fırkaların görüşlerini çürütüyor. Kelâm mes'elelerine dair onun müstakil görüşleri vardır ki, ondan rivayet olunarak bize kadar gelmiştir. Ona nisbet olunan kelâm risaleleri bile vardır. Hadîse dair Müsnedi vardır. Eğer bu Müsnedin ona nisbeti sahih ise onun Hadîs ilminde de mühim bir mevki var demektir. Fıkıhta, hüküm çikarmada, Hadîsleri anlamakta, hükümlerin sebep ve illetlerini tâyinde o en yüksek dereceye ulaşmıştır.

Çağdaşlardan biri: «Hadîs'i onun kadar iyi anlıyan başka bir adam bilmiyorum!» demiştir. Çünkü o kelimelerin mânâsından.

İbarelerin gelişinden ve hâdisenin münasebetinden hükmün sebebini çikarmay gayet iyi bilirdi. Bu hüküm niçin böyledir, bu hâdisi neden bu hükmü taşıyor, bunu derhal kavradı. Sözün yalnız dışına bakmıyor, mânâsının ruhuna giriyor,

^{43[3]} İbn-i Hacer Heysemî, Hayrat-ul-Hisan, s. 32.

^{44[4]} İbn-i Hacer Heysemî, Hayrat-ul-Hisan, s. 35.

^{45[5]} İbn-i Abdulber, el-İnt ka, s. 136

birbirine benzeyen hâdiseler arasındaki münasebeti buluyor, hâdiseleri, illetleri sebebiyle hükümlerine kuvvetli bir mantıkla bağlıyordu. Bunu yaparken nass esas tutuyor, nassa geçen hüküm esas olarak alıyor, ona benzeyen ve o mânâda olan başka hâdiselerin hükümlerini ona göre veriyordu. Nas olan cihetteki yasa gitmiyor, nassa kıyas terk ediyordu.

48- Bu İlmî Varlığın Tekevvünü

Ebû Hanîfe'ye bu ilim nereden geldi? Bunun kaynağı nerededir? Onu böyle hazırlayan kimlerdir? İslâm fıkıh tarihinin rivayet ettiği bunca ilim onda nasıl toplandı? Bunları biraz araştıralım :

Bir insanın ilmî şahsiyetini hazırlayıp, onu kendi sahasında yükseltip yetiştirmek için şu dört şartın bulunması lâzımdır:

1- Yaratılıştaki kabiliyet, fitrî mevhibeler veya sonradan kazanılan meleke hâline gelen vasıflar ki, bunlar onun ruhî temayülünü tâyin eden fikrî hazırlığını, istidatların meydana getirir.

2- Hayatına bir istikamet veren, ondaki kabiliyetleri sezip onlara göre ona yürüyeceği yolu çizen, tutacağı çığın gösteren kimseler, bunların tuttuğu ışık altında yolunu seçer, hayatına istikamet verir, en doğru bulduğu yolda yürür.

3- Şahsî hayatı ve kendi tecrübeleri : Hayatının seyri boyunca karşılaştığı olayların onun üzerinde tesirler bırakacağı şüphesizdir. Fitrî kabiliyetleri ve hayatlarına istikamet veren üstadları aynı olduğu halde iki şahsın, hususî hayatları bakımından birbirinden farklı olmaları bundandır. Biri muvaffak olur, diğeri olamaz. O, diğer arkadaşı gibi muvaffakiyete giden yolu bulamaz. Şahsî hayatı onu başka yola sürükleyebilir.

4- Yaşadığı devir, içinde bulunduğu fikir çevresi. Kabiliyetler muhitin tesiri altında gelişir. Topluluğun ve muhitin tesiri inkâr olunamaz. Bunlar birer birer izah edelim.

FASIL: 3

EBÜ HANİFEDE BULUNAN VASIFLAR

49- Yüksek Meziyetleri: Ağır Başlılığı, Ve Karı, İstiklâl Fikri, Şahsiyeti, Hakkı Aramadaki İhlâli

Ebû Hanîfe Hazretleri, öyle vasıfları hâizdir ki, bunlar onu ulema arasında en yüksek mertebeye çıkarmaktadır. O her şeyden evvel hak ve hakikati arayan bir âlimdir. Doğruyu bulmak için uğrayan mevsuk bir ilim adamıdır. Gayet uzağı gören düşünce sahibidir. Hakikati arar bulur her şeye sür'atle cevap verir fitrî

mantıki sayesinde mes'elenin derhal cevabın bulur.

a) Ebû Hanîfe nefesine hâkim, hislerini dizginlemesini bilen, iradesi kuvvetli bir şahsiyettir. Boş kelimelere aldanmaz, münasebetsiz ibareler onu haktan ayıramaz. Kabalıkla mukabele etmez, nezaketi elden bırakmaz. Bir defa Irak vaizi ve halk arasında pek itibarlı olan Hasan-ı Basrî'nin fetva vermiş olduğu bir mes'eleyi münakaşa yaparken:

— Hasan-ı Basrî bu mes'eledede yanılmış, dedi. Adamın biri küstahça söze karışarak:

— Ey İbn-i zaniye, sen mi Hasan hata etti diyorsun? dedi.

Ebû Hanîfe'nin ne rengi bozuldu, ne yüzü değişti, çünkü acizler kızar.

— Evet, vallah Hasan hata etti ve Abdullah b. Mes'ud doğru söyledi. Allah ondan razı olsun, şöyle derdi: «Yâ Rab kimin, on gönlü darsa, bizim kalbimizde ona geniş geniş yer var.»^{46[1]}

Onun bu sükûneti ve böyle geniş gönüllülük göstermesi; di nük his ve zayıf duygudan ileri değildir. O hassas bir yürek, du; gulu bir kalb taşıyordu. Nezaketi bir an elden bırakmıyordu. M nazara yaptığı kimselerden biri ona: «Ey bid'atçı yâ zındıkl!» dedi.

— Allah seni affetsin, benim böyle olmadığımı Allah bilir. Çünkü ben Allah'ımı tanıyalı beri ondan bir lâhza bile ayrılmadım. Yalnız Allah'ın affını dilerim, ancak O'nun kabından korkarım, dedi. Ve kab kelimesini söylerken gözlerinden yaşlar boşandı.

Adam ha tasın anlamad ve :

— Beni bu dediğim sözden dolayı bağışla, diye yalvardı. O da:

— Cahillerden benim hakkımda bilmiyerek bir şey söyleyenlerin hepsini bağışladım, ilim erbabından her kim bende olmıyan bir şeyi beni hakkımda söylerse işte onun başı dara gelsin. Zira ulemanın gıybeti,, arkalarından bir iz bırakır.^{47[2]}

Onun bu ağırbaşlılığı ve sükûneti duygusuzluktan doğma değildi. Bu takva ile kanatlanmış yüksek ruhların sükûnetidir, olgunluk eseridir. Onlar ancak Allah'la alâkalı olan şeyleri hissederler, insanların attıkları çirkefler onlara bulaşmaz. Onlar parlak cilâlı bir düz satıh gibidirler. İnsanların fırlattığı kaba lâflar orada bir iz bırakmazlar, yalabık satıhtan kayar gibi kayar düşer. Onlar, atılan taşların erişemeyeceği yüksek bir makamdadırlar. işte Ebû Hanîfe'nin sükûneti bu nevi'dendir. Nefsine hâkim, sabırlı bir insanın sükûneti; düşüncesi karşısında kopan yaygara fırtınalarının tesiriyle yolunu şaşırılmaz. O sebatlı, azimli, metanetli ve kararlı harekete tederdi. Telâş ve korku nedir bilmezdi. Bir defa mescidde ders okuturken tavandan bir yılan önüne düşüverdi. Yamndakilerin hepsi dağılıp kaçtılar. O ise yılanı bir tarafa fırlattıktan sonra yerine oturup dersine devam etti.^{48[3]}

b) O düşüncesinde istiklâl sahibi idi. Başkasına kendini verip uymazdı. Üstad

^{46[1]} Hatib Bağdadî, c. XIII, s. 352

^{47[2]} İbn-i Haecr Heysemî, Hayrât'ul-Hisan, s. 40

^{48[3]} Mekki, Menakıb-ı Ebî Hanîfe, c. I, s. 268

Hammâd b. Süleyman bunun farkında olmuştu. Zira her mes'eleyi onunla münakaşa eder, inceden inceye sorar, kendi akli yatışmadan hiçbir fikri kabul etmezdi, işte bu fikir istiklâli sebebiyledir ki, o kitap ve sünnetin nasları ile Ashab- Ki-ram'ın fetvalarından başka akval hususunda kendini serbest görüyor, tabînin kavline bakıp incelemeğe kendini selâhiyetli buluyor, hatalı savabını araştırıyor, ona göre kabul ediyordu. Çünkü tabînin re'yini talkit etmek, ona uymak vacip değildir. Ve bu taklit takvadan sayılmaz.

O, bir Şâa olan Kûfe'de yaşadı. Zamanında Şâa imamlarından Zeyd b. Ali Zeyne'i-Abidî, Muhammed Bakır, Ca'fer Sâd k Abdullah b. Hasan gibi zatlarla görüştü. Al-i Beyt'e büyük sevgisine ve meyline rağmen kibar sahabe hakkındaki kanaatini muhafaza etti. Ehl-i Beyt'e büyük sevgisi vardı. Onların uğrunda işkencelere bile katlandı. Fakat hiçbir tesirle fikrini değiştirmedii. Büyük Ashab da sevdi.

İbn-i Abdulber, El-İntika'da diyor ki:

«Sâid İbn-i Ebî Urûbe derdi ki : Kûfe'ye geldim, Ebû Hanî-fe'nin meclisinde bulundum. Birgün Hz. Osman b. Affan'ın yanına ona çok acı yarak bol bol rahmet okudu. Ben de :

— Bunu burada senden duyuyorum, bu diyarda Hz. Osman'a senden başka rahmet okuyan kimseye tesadüf etmedim, dedim.^{49[4]}

İşte fikir istiklâli böyle olur. Ne avama boyun eğer, ne de ha-vâsda eriyip yok olur. Ne sevgi ne de nefret tesiri aklında kalır. Kendi bildiğinden şaşmaz.

c) O gayet derin fikir sahibi idi. Derin düşüncesiyle mes'elelerin içine nüfuz ederdi. Nasların ve diğer umurun yalnız zahirine bakmakla iktifa etmezdi, ibarenin zahirine sapanı kalmazdı. Uzak

veya yakın kastolunan mânâların arkasını bırakmazdı. Bir meseleyi araştırırken onun zahirine bakıp aklmaz, yorulmadan bahsine devamla onun illet ve sebeplerini, gayesini araştırırdı. Belki de işte bu derin felsefi akıl, hayatının başlangıcında onu kelâm ilmine sevk etmiş olacak! Derin bahisleri incelemek suretiyle, ilim tecessüsü olan aklının iştihâsını biraz tatmin etmek, araştırmacı ve sorucu fikrinin arzularını doyumak istemiştir. Yine bu derinleşme arzusu onu hadîsleri derinden incelemeğe sevk etmiş olacak ki lâfızların işaretinden, ibarelerin maksatlarından, benzerlik ahvalinden, münasip vasflardan yardımlanarak hükümlerin illetlerini araştırıp meydana çıkarmıştır. Birçok hâdiseleri süzdükten sonra illeti bulunca onu k yasa ölçü yapar, faraziye yürütür, mes'elenin muhtelif şekillerini tasvir eder ve bu esas üzerinden ileri doğru gider de giderdi.

ç) O, cevaplarını gayet kolaylıkla bulurdu. İcabında sanki mânâlar onun kafasının içine yıldırım sür'atiyle akardı. Bir soru karşısında donup kalmazdı. Görüşü kapalı değildi. Münakaşada tutulduğu olmazdı. Hak kendi tarafında oldukça asla susmaz, onu takviye eden delilleri bol bol bulup getirirdi.^{50[5]}

^{49[4]} İbn-i Abdulber, El-İntika, s. 130

^{50[5]} Leys b. Sa'd diyor ö: «Ebû Hanîfe'yi görmeyi çok arzu ediyordum. Bir defa baktım ki, halk bir üstadın başına toplanmışlar, boyuna mes'eleler soruyorlar, içlerinden biri: Yâ Ebâ Hanîfe! diye bir mes'ele sordu, vallah ben onun doğru cevap vermesinden ziyade her sorulana çabucak cevap vermesine hayran kaldım.»

Her şeyin usulünü, yolunu bulurdu. Karşısındakini susturmak için en kısa yoldan gitmesini bilirdi. Menak b eserleri, tercüme-i hal ve tarih kitaplar bu hususta akıllara dehşet ve hayret verici şeylerle doludur. Biz burada onlardan üç tanesini nakledeceğiz. Bunlar her ne kadar en hayret vericilerinden değilse de onun güzel buluşlarını ve zekâ işleyişini gösterme bakımından önemlidir.

1- Bir adam ölürken Ebû Hanîfe'yi vasi tâyin etmiş, Ebû Hanîfe vasiyet yapıp rken orada yoktur. Mes'eleyi İbn-i Şubrûme'-ye arzedip filân adam ölürken kendisini tâyin ettiğini söylüyor ve şahit getiriyor.

İbn-i Şubrûme Ebû Hanîfe'ye soruyor:

- Bu şahitlerin doğru şahitlik ettiklerine yemin eder misin?
- Bana yemin düşmez, ben orada yoktum.
- Öyleyse senin mikyasların şaştı.

İş buraya gelince Ebû Hanîfe İbn-i Şubrûme'ye şunu sordu:

- Ne buyrulur, bir körün başım yarsalar, iki şahit kimin yardığına şahitlik etseler, âmâ, onların doğru şahitlik yaptıklarına yemin ettirilir mi? Benden ne görmediğim bir şey hakkında yemin istiyorsunuz!

İbn-i Şubrûme vasiyetin kabulüne hüküm vererek onu tenfiz etti.

2- Emevîler zaman nda ayaklanan Hâricilerden Dahhak b. tfays Küfe mescidine baskın yaptı. Onlara göre, Hâricilerden başka Müslümanlar›n kan helâldi. Ebû Hanîfe'nin karşısına geçip :

- Tevbe et, dedi. O da:
- Neden tevbe edeyim? dedi.
- Neden olacak, Hz. Ali ve Muâviye ihtilâf ndan hakemleri caiz görmeden tevbe edeceksin!
- Beni öldürecek misin, yoksa münazara m› yapacaks n?
- Münazara yapal m.
- Münazara yaptığımızda birşey hakkında ihtilâf edersek seninle benim aramda hakem, arabulucu kim olacak?
- İsteddiğin birini göster.

Ebû Hanîfe Dahhâk'm adamlar ndan birine:

- Şuraya otur bakalım, ihtilâf edersek ihtilâf ettiğimiz şey hakkında bizim aram›zda hakemlik yapacaks n, dedi. Sonra Dah-hâk'a dönerek:
- Aram›zda bunun hükmüne raz› m›s n? diye sordu. O da
- Evet deyince :
- işte hakemliği sen de caiz gördün, kabul ettin, dedi.
- Dahhâk buna diyecek bir şey bulamıyarak sustu.

3- Kûfe'de bir adam varmış. Osman b. Affan Yahudi idi, dermiş. Ulema onu bir türlü ikna edip bu bât l sözünden vaz geçi-remezmiş. Ebû Hanîfe ona gelmiş ve :

- Sana dünürlüğe geldim, kızını istiyorum, demiş.
- Kime?
- Asîl ve şerefli bir adam, gayet zengin, Kur'ân- Kerîm'i haf z, son derece cömert. Geceleri ibadetle geçiriyor. Allah korkusundan göz yaşı döküyor.

- Yeter, aranan meziyetler için bunlar›n bir kısmı bile kâfi.
- Yalnız bir kusuru var.
- Neymiş o?
- Adam Yahudi!
- Fesuphanallah, buldun buldun da benim k›z›m bir Yahudiye vermemi mi istiyorsun?
- Vermez misin?
- Hayır!
- Sen bir k›z›n Yahudiye vermezsin de, Hz. Peygamber Efendimiz iki tane k›z›n› Yahudiye nasıl olur da verir?

Adam işi anladı. Hz. Osman hakkındaki sözlerine pişman oldu. Tevbe ve istiğfar etti.

Münazaralarda ve mübahaseelerde onun gayet ince zekâ oyun-larıyla çkar yollar bulmadaki mahareti dillere destandı. En dar ve güç yerlerde en İâtif sözleri bulup işin içinden çıkmasını bilirdi. Ve bunu fitrî mantık kuvvetiyle yapardı. Hattâ Ebû Ca'fer Mansur ona:

— Sen çare ve çıkar yol bulmakta kurnazsın, demişti.

Kuvvetli feraseti, keskin görüşü, insanların içinde nüfuz eden bakışı, ona mübahase ve münazara yollarını kolaylaştırıyordu. O da bunlarla insanların kalblerini açıyor, gönüllerinin en gizli köşelerine giriyor, hakkı en kolay kavrayacakları taraftan onlara gösteriyor, karşısındakiler de kolayca onu kabul ediyorlardı.

d) Ebû Hanîfe hakkı aramakta son derece ihlâs ve samimi yet sahibi idi. İşte bu kemâl sıfatı, bu olgunluk derecesi onun kalbini nurlandırmış, gönlünü ma'rifet nuruyla aydınlatmıştır. Zira eğer bir kalb; hakikat mes'elerini araştırmak ve anlamak hususunda nefsinin sefil arzularından, pis kirlilerinden ve hasîs garezlerinden hâli olursa işte o zaman Allah onu ma'rifet nuruyla doldurur, onun anlayışı temiz olur, düşüncesi doğru yolu bulur. Çünkü, hakikatleri aramakta istikamet sahibi olmak, doğruluk, akim anlayışım kolaylaştırır. Akıl, eğer şehvet pisliğine dalarsa şaşırır kalır, dellâetten kurtulamaz.

Ebû Hanîfe nefsinin her türlü süflî arzularından kurtarmıştır. Onun tek emeli ve arzusu vardır: Hakikati doğru anlamak.

O biliyordu ki, fıkıh dindir, dîni anlamaktır. Başka düşünce-lerin altında kalan kimse bunu elde edemez. Yalnız hakkın ardı sıra koşan kimse ona yol bulur, hakikat öyle nazlı bir mahbubedir ki, kendini ona tam vermeyene râim olmaz. Hakikat âşığı bu yolda kendisi galip gelmiş, mağlûp düşmüş onun için hep birdir. Yeter ki hakikat meydana çıksın. Mademki hakikat meydana çıkmıştır, öyle ise o galip demektir. Çünkü aradığı budur. Münazara ve mübahasede hasmı onu ikna ederse hakikat meydana çıktı diye yine sevinir, mağlûp da olsa hakikati anlad› diye kendini galip sayar. Hakk› aramaktaki ihlâstan dolayıdır ki, kendi görüşünün mutlaka hak olduğunu ileri sürüp iddia etmiyor, şöyle diyordu: «Bizim görüşümüz budur. Bu, kadir olabildiğimiz en güzel kavildir. Kim ki

bizim bu kavlimizden daha iyisini bulursa doğru olan odur.»^{51[6]}

Kendisine :

— Ya Ebû Hanîfe, bu verdiğin fetva şüphe götürmez bir hakikat mıdır? dediler.

— Bilmem vallah, dedi. Belki de şüphe kaldırmaz bir bâtil olabilir!

İmâm Züfer şöyle diyor: «İmâm Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan ile birlikte Ebû Hanîfe'nin dersine devam ederdik. Onun şöyle söylediklerini yazardık. Bir gün Ebû Yusuf'a dedi ki:

— Ne yapıyorsun öyle Yusuf, benden her işittiğini yazma! Çünkü ben bugün bir re'y görürüm, yarın onu bırakırım, yarın bir re'y görürüm, Öbürgün ondan vazgeçerim.»^{52[7]}

Hakkı aramakta son derece samimî ve ihlâs sahibi olduğundan kendisine sahih ve sağlam bir Hadîs veya Sahabe fetvası söylenince hemen onu kabul eder, kendi re'y ve görüşünden dönerdi. Çünkü aradığı hakti.

Züheyr b. Muâviye diyor ki: Ebû Hanîfe'ye harpte kölenin verdiği eman muteber mi diye sordum.

— Eğer harbe iştirak etmediyse verdiği eman mu'teber değildir, dedi. Ona dedim ki:

— Âsim Ahvel, Füzeyi b. Yezid Rakkâşî'den bana şunu rivayet etti: Düşmanı muhasara etmiştik. Düşmana üzerinde (Eman) yazılı bir ok atılmış. Karşı taraf: Bize eman verdiniz, dediler. Biz de bunu atan bir köledir, dedik.

— Biz sizin hanginiz hür, hanginiz köle ne bilelim, dediler. Bu mes'eleyi Ömer b. Hattâ'ya yazıp sorduk, o da:

Kölenin verdiği eman yerine-getirin, diye cevap verdi. Ebû Hanîfe bunu işitince sustu. Bir şey demedi.

Sonra ben on sene kadar Kûfe'den ayrıldım. Sonra dönüp geldim. Ebû Hanîfe'ye gittim ve ona yine kölenin verdiği emanı sordum. Bu defa bana Asım'm rivayet ettiği hadisle cevap verdi. Eski sözünden dönmüştü. Anladım ki, o, işittiği hadislere tâbi oluyor.

Bir defa kendisine : Sünnete muhalefet mi ediyorsun? dediler.

— Estağfurullah Allah'ın Peygamberine muhalefet yapana Allah lanet etsin. Allah onunla bize ikram etti. Onun sayesinde bizi kurtardı, cevabını verdi.^{53[8]}

Ebû Hanîfe fikhına ve dînine işte böyle ihlâsla bağlıydı, o içten gelen bir samimiyetle hakka tâbiydi. Kendi görüşlerine kör bir taassupla saplananlardan değildi. Hakka olan ihlâsi, o geniş akliyle beraber başkalarının görüşlerine de kalbinde yer açmağa onu sevk etmişti. Diğerlerinin kanaatlerine de hürmet ederdi. Zira taassup, hissiyat fikirlerine galebe çalan kimselerin kârıdır. Veyahut asabı zayıf, fikir çevresi dar olanların işidir. Ebû Hanîfe'de bunlardan hiçbiri yoktu. Onun aklı kuvvetli idi. Nefsine ve asabına hâkimdi. Hakk aramakta ihlâs sahibiydi. Allah'tan korkardı. Kendisinin hata edebileceğini kabul ederdi.

^{51[6]} Hatib Bağdadî, Tsrû-i Bağdad, c. xm, s. 332

^{52[7]} Hatib Bağdadî, Tarû-i Bağdad c. XIII, s. 402

^{53[8]} İbn-i Abdulber, El-İntika, s. 140, 141.

e) Bu vasıfların hepsinin üstünde baş tacı gibi duran bîr vasıf vardı ki, bunların hepsinin başı odur. O da: Allah'ın bâzı insanlara lütfettiği bir inehibedir. Bunun adı : Kuvvetli şahsiyet sahibi olmaktır. Nüfuz ve mehabet, sempati ve ruh kuvveti sayesinde başkalarına tesir yapabilmek hassasıdır. Onun birçok talebeleri vardı. Kendi görüşlerini kabule onları zorlamış değildi. Onlara ders veriyor, talebelerinin ileri gelenlerinin fikirlerini yoklayıp onları tanıyor, onlara bir büyük gibi değil emsalmiş gibi arkadaşça münakaşa yapıyordu. O bir görüşte karar kılıp mes'eleyi neticeye bağlıyor diğerlerini delilleriyle ikna ediyordu. Onlar da kendilerine kanaat gelince bunu kabul ediyorlardı. İçlerinden bazıları kendi görüşlerinde kalabilirdi. Kimse onları zorlamazdı. İster kabul etsinler, ister kabul etmesinler her iki takdirde de Ebû Hanîfe'nin mevki ve şahsiyetine asla bir hanel gelmezdi, o daima başta gelirdi. Çağdaşlarında Mis'ar b. Kidam, Ebû Hanîfe'nin talebe-siyle kurduğu ders meclisini şöyle tasvir eder: «Sabah namazından sonra kendi ihtiyaçları görmek için dağılırlardı, sonra yine toplanırlardı. Ebû Hanîfe onlarla oturur, kimisi sorar, kimisi münazara yapardı. Bazı sesler yükselirdi. Bu sesleri sükûnete çeviren bir adamın tslâm nazarında mevkii elbet büyüklü.»^{54[9]}

50- Fitrî Ve Kâsbî Meziyetler Mecmu >

İşte Ebû Hanîfe'nin vasıflarından bâzıları. Bunların bir kısmı fitrîdir, bir kısmı kazanmakla, emekle elde edilmiştir. Kendisini ona göre hazırlamıştır. Bunların onun şahsiyetinin anahtarıdır. Bu meziyetler sayesinde aldığı her ruhî gıdadan faydalanmıştır. Bunlar canlı cisimlere gıdayı hazırlayıp sevkeden cihazlar gibidir. Ruhî gıda olan ilmi böyle işlemiştir. Asrının uleması, üstadları ile karşılıklı konuşmaları ve kendi tecrübelerinden edindiği bilgileri işleyip, faydalı bir hale getirmiştir. O bu unsurlardan beslendi. Onlara yeni bir düşünce tarzı, derin bir görüş ilâve etti. Nesilden nesile geçerek bir tesir yolu bıraktı. İşte bu meziyetleri sayesinde Ebû Hanîfe hayranlarının kalplerini teshir etti. Onların takdirini kazandı. Bu yüksek meziyetler onu çekemiyenlerin hasedini kabarttı, onun aleyhinde konuşanlar oldu. Fakat onun şerefine bunlar hanel vermez.

FASIL: 4	1
ÜSTADLARI	1
51- Kimlerden Feyz Al >	1
52- Lüzumlu Üç Nokta	2
53- Her Tabaka Ve Sınavtan Üstadlar Var	2
54- Ashabın Fetvalarını Öğrenmesi	2
55- Bazı Ashab-ı Kiramla Görüştüğü	3
56- Ebû Hanîfe Tabîinden Mîdîr?	4

^{54[9]} Mekkî, Menâkib- Ebû Hanîfe, c. II, s. 36.

57- Tabiünden Rîvâyetî	4
58- En Meşhur Üstadları.....	5
59- Ders Aldığı Diğer Kimseler	6
60- Zeyd B. Ali'den Ders Alm >.....	7
61- Muhammed Bâkır'dan Ders Alm >.....	8
62- Ca'fer Sâdık'la İlmî Münasebeti.....	10
63- Abdullah B. Hasan'la Münasebeti.....	10
64- Baz Ehl-Î Heva İle Görüşmesi	11
65- Aras nda İki Nevî Ulema.....	12

FASIL: 4

ÜSTADLARI

51- Kimlerden Feyz Al >

Ebû Hanîfe diyor ki: «Ben ilim ve fıkıh ocağında yetiştim. İlim erbabiyle düşüp kalktım. Fukahâdan en değerli birine devam ettim.»

İlmî yetişmesi, talebe olarak fıkıh tahsili hakkında Ebû Hanîfe'nin kendi söyledikleri işte bunlardır. Bu sözler gösteriyor ki : Ebû Hanîfe bir ilim muhitinde yetişmiş, ilim ocağında yaşamıştır. Bu ilim muhitindeki ulema ile buluşup görüşmüş, onlardan ilim almış? onların ilmî bahis usullerini öğrenmiş, sonra onlar n arasında bir fakım kendine üstad seçmiş. Çünkü onda ilmî temayülleri tatmîn edecek dirayeti, arayıp bulmuş, onun dersine devam etmiş, bir daha ondan ayrılmamış, ancak ara sıra diğer ulema ile de ilmî müzakereler yapmıştır. Çünkü bir üstadın dersine devam etmek, onu, diğer ulema ile görüşmekten meneder demek değildir. Bütün rivayetler onun ö devirde Irak'ın fıkıh üstadlığı kendisinde toplanmış olan Hammâd b. Ebî Süleyman'ın talebesi olduğunda birleşmektedir. Bununla beraber o başkalarından da ilim almış, birçok ulemadan rivayet etmiş, birçoklarıyla müzakerelerde bulunmuştur. Bunlar bilhassa Hammâd'm vefat ndan sonra ve daha önce de Emevî valilerinden Ibn-i Hübeire yüzünden Kûfe'den muhacir olarak çıkıp Mekke'ye gittiği zaman olmuştur. İşte bu sebeple onun hayatını yazanlar, Hammâd'm dersine devam ettiğini söylemekle beraber ders aldığı birçok üstadları olduğunu da kaydederler.

52- Lüzumlu Üç Nokta

Bu üstadların zikretmeğe,, daha doğrusu onların içinde hususi bir fıkıh görüşü sahibi olmakla ma'ruf olanların hayatın anlatmağa başlamazdan önce, burada üç noktaya kısaca da olsa derli toplu bir surette temas etmek istiyoruz :

53- Her Tabaka Ve Sınıftan Üstadlar Var

Birincisi: Ebû Hanîfe'nin üstadlar muhtelif mezheplerden, çeşitli dînî fırkalardan idi. Yalnız Ehl-i Sünnet fukahâs'ndan veyahut: sade ehl-i reyden değildiler. Ders aldığı üstadları arasında Hadîs fıkasası olanlar bulunduğu gibi, ilmini ve Kur'ân-ı anlayışı, tercüman'î Kur'ân unvanını taşıyan Abdullah b. Abbas'dan alanlar da vardı. Biliyoruz ki, Ebû Hanîfe, Mekke'de alt sene kadar kaldı. Bâzı kitapların rivayeti bize bunu gösteriyor. Bu kadar bir müddet Mekke'de kalan bu büyük fikir ve derin akıl sahibi hiç şüphesiz ki, İbn-i Abbas'ın ilmine vâris olan Tabîîni görüp onlardan ders ve ilim aldı, Kur'ân-fıkı Öğrendi. Sonra İrak'ta görüşüp buluştuklarının çoğu türlü Şia fırkalarından idiler. Bunların bâzıları Keysâniye. Zeydî idi. Bir kısmında, oniki imâm tutan İmâmiyyeden, İsmâiliyyeden idiler. Bunların hepsinin onun fikir ve görüşünde tesiri olabilir. Onun bu Şia fırkalarının temayüllerine kaydığı asla olmamıştır. Onda yalnız Al-i Beyt sevgisi vardı. Onun muhtelif fırkalardan ve mezhebi erden ders alması, türlü gıdalarından enerji toplayan vücutta benzer. O gıdalar, vücutta erir, kana kana şır, enerjiye inkılâp eder. Ebû Hanîfe de böyle yaptı. Her unsurdan alıyor, fakat onları işliyor, temizini alıyor fenasını atıyor, nev'i kendine mahsus olan yepyeni ve kuvvetli bir fikir hâlinde onu meydana çıkarıyor.

54- Ashabın Fetvalarını Öğrenmesi

ikincisi: Aldığı bu çeşitli dersler Ebû Hanîfe'yi şu neticeye götürdü: İştihat, iyi görüş ve işlek zekâ ile meşhur olan kibar Sahabe fetvalarını öğrendi, Târih-i Bağdad sahibi diyor ki : «Ebû Hanîfe bir gün Man-sur'un yanına girdi. İsa b. Musa orada bulunuyordu. Bu sofî ve muttaki âlim Mansur'a :

— Bugün dünyanın yegâne âlimi bu zattır, dedi. Mansur:

— Ey Numan, bu ilmi kimden aldın, dedi. O da şu cevap verdi:

— Hz. Ömer'den ilim planları vasıtasıyla Ömer'den Hz. Ali'den ilim alanları vasıtasıyla Ali'den, Abdullah b. Mes'ul'dan ilim alanları vasıtasıyla İbn-i Mes'ut'tan aldım. İbn-i Abbas zamanında yeryüzünde ondan daha âlimi yoktu.

Bunun üzerine Mansur:

— Sen işini gayet sağlara tutmuşsun, ilmi asıl menbaından almışsın, dedi.»^{55[1]}

Ebû Hanîfe Hazretleri, bu değerli Sahabe-i Kiramın fetvalarını öğrendi. Mansur'un huzurundaki sözü onun Ashabın fetvalarını araştırdığını göstermektedir. En azından ashabla görüşen Tabîînden onların akvâlini aldığına delâlet etmektedir. Çünkü kibar Ashabîa görüşenlerden arada bir vasıta zikretmeksizin doğrudan ilim aldığını söylüyor.

Ebû Hanîfe'nin ilimlerini ve kavillerini araştırıp aldığı bu Ashab, aklî temayül erbabından idiler. Kitap ve Sünnetin yâni Kur'ân ve Hadîsin ışığı altında fikir ve aklî istiklâlden faydalanmasın biliyorlardı ; Ashabın müctehidlerin dendir.

^{55[1]} Hatib Bağdadî, Tarih-i Bağdad c. XIII, s. 334

Bu içtihadların Ebû Hanîfe üzerindeki tesiri açıklar. Hükümlerin illetlerini anlamakta, hadisleri benzerlerine kıyas edip hüküm vermekte aklın kullanmağa onu sevketmiştir. Bundan başka zaten onda felsefi bir akıl temayülü vardır.

55- Baz Ashab-ı Kiramla Görüştüğü

Üçüncüsü : Bütün menakıb kitapları o'nun bâzı Ashabla görüştüğünü kaydederler. Bâzılar onlardan Hadîs rivayet ettiğini de söylerler. Böylelikle o, Tabînden olmak şerefine de yükselmiştir. Çağdaşı olan fukahâdan Süfyan Sevrî, Evzâî, îmâm Mâlik ve saire gibi akranlarını bu şerefle de geçmiştir.

Ebû Hanîfe'nin uzun ömürlü, çok yaşamış bâzı ashabla görüştüğünde ihtilâf yoktur. Kendilerine yetişip gördüğü Ashabın isimlerini zikrederken: 93 hicrî yılında vefat eden Enes b. Mâlik'i 87 senesinde vefat eden Abdullah b. Evfâ'yi, 85 senesinde vefat eden Vasile b. Eski', 88 senesinde vefat eden Sehi b. Saide'yi ve en son ölen Sahabî olup 102 senesinde Mekke'de vefat eden Ebu't Tufeyl Amir b. Vasile'yi zikretmektedirler.^{56[2]}

Bunlar gibi uzun ömürlü Ashab-ı Kiram'ı gördüğü şüphesizdir. Ancak onlardan Hadîs rivayet edip etmediği ihtilâfıdır. Ulemanın bir kısmı bu Ashabdan Hadîs rivayet ettiğini söylüyorlar ve rivayet ettiği Hadîsleri de zikrediyorlar. Fakat Hadîs ulemasının müdakkıkları bu senedleri biraz zayıf bulmaktadırlar. Her ne kadar bir kısmı başka yolla takviye olunmakta iseler de hepsi böyle değildir. Ashabdan rivayet ettiği söylenen Hadîsler şunlardır:

- 1- «Bir kimse Allah rızası için, velev bağırtlak kuşunun yuvası kadar olsun, bir mescid bina ederse, Allah da onun için Cennette bir ev bina eder.»
- 2- «Seni şüpheye düşüren şeyi bırak, gönlünü tutmaların-yan şeyi al.»
- 3- «Allah'u Tâlâ bîçarelerin imdadına koşmayı sever.»
- 4 - «İlim öğrenmek her Müslümana farzdır.»
- 5 - «Bir hayra delâlet eden onu yapan gibidir.»
- 6 - «Kardeşinin başına gelene sevinme, zira Allah onu kurtarır, seni o belâyaya düşür ediverin»^{57[3]}

Ulemanın birçoğu Ebû Hanîfe Ashabdan bâzılarıyla görüşse de onlardan Hadîs rivayet etmedi, diyorlar. Bu hususla öne sürdükleri deliller: Ebû Hanîfe Hazretleri onlarla görüştüğü zaman, ilim öğrenecek ve onu belleyip nakledecek bir yaşta değildi, diyorlar. Aynı zamanda o, hayatının ilk çağlarında ticaret işlerine atılmıştı. Nasıl ki, yukarıda geçtiği üzere Şa'bî'nin verdiği öğüt sayesinde lime sarılmıştı. Bunlara ilâveten Ashabdan işitip de ondan rivayet olunan Hadîslerin senedine ya bir yalanc veya rivayette zayıf kimsenin ismi karışmıştır. Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan, Abdullah b. Mübarek, Zufer vesair gibi talebeleri de yazdıkları kitaplara bu Hadîsleri kaydetmedikleri gibi, onlardan naklolunan sözlere Ebû Hanîfe'den rivayet olunduğu söylenen bu Hadîslere dair bir şey yoktur. Halbuki böyle bir şey olsa bunu kaçırmazlardı.

^{56[2]} Mekki, Menâk b- Ebû Hanîfe, c. 1, s. 24; Ibn-i Hacer Heysemi,

^{57[3]} Mekki, Menâk b-i Ebû Hanîfe, c. 1. s. 24; Ibn-i Hacer Heysem,

Eğer bu nisbet doğru olsa onu bilirler ve yaparlardı. Onu îmâm-> A'zam' n faziletleri arasında sayarlardı. Çünkü onlar bu gibi şeylere son derece itina gösterirler, önem verirlerdi.^{58[4]}

56- Ebü Hanîfe Tabîinden Mîdîr?

Biz bu görüşe meylediyor, onu alıyoruz. Artık diyebileceğimiz cihet şudur: Ebû Hanîfe kendi zamanına kadar yaşamış olan uzun Ömürlü bâz Ashab- Kiramla görüştü. Fakat onlardan Hadîs rivayet etmiş değildir.

Buna göre o Tabîî sayılır mı? Sayılmaz mı? mes'elesi ortaya çıkıyor. Ulema, Tabîînin tarifinde ihtilâf etmişlerdir. Bâzıları Sa-habivle buluşup onu gören kimseve Tabîî derler.^{59[5]} Kendisiyle sohbet etmese de bir Sahabeyi mücerred görmekle bir şahıs Tabîî olur. Bu itibarla Ebû Hanîfe'nin Tabîînden olduğu şüphesizdir. Ulemadan bâzısı ise Tabîîyi tarif ederken Sahabeyi mücerred görmüş olmakla iktifa etmiyor, onunla görüşüp konuşmuş olmayı, ondan rivayet etmeyi de şart koşuyor. Buna göre Ebû Hanîfe Tâbiîn zümresinden sayılmıyor, meğer ki yukarıda isimlerini zikrettiğimiz Ashabın bazısından rivayet ettiğini kabul etmiş olalım.^{60[6]}

57- Tabîinden Rîvâyetî

Ashabdan Hadîs rivayet edip etmediği hususunda söz ne olursa olsun, bütün ulema onun Tabîîlerle görüştüğünde, onlardan ders aldığında ve onlardan rivayet ettiğinde ittifak etmektedirler. On Tabîînin büyüklerinden fıkıh okudu. Yaşı buna müsaittir. Onlar gördü, ders aldı ve rivayet etti. Bunda hiç kimsenin şüphesi yoktur.

Kendilerinden rivayet ettiği -kimselerin ilim usulleri, bilgi yolları muhtelif, kimisi Hadîsle şöhret almıştı, Şa'bî gibi; kimisi re'y ve kıyas ile meşguldü, bunlar az değildiler. O hepsinden ilim aldı. İbn-i Abbas'ın ilmini taşıyan İkrâne'den aldı, Abdullah b. Ömer'in ilmini toplayan Nâfi'den, Mekke'nin fakih

^{58[4]} İbn- Hacer Heysemî, Hayrat'ul Hisan, s. 25

^{59[5]} İbn-i Abdulber, El-İntika, s. 158

^{60[6]} Muharrir her nedense, Ebû Hanîfe Hazretlerinin Ashabdan rivayetini kabule taraftar değil gibi görünüyor. Halbuki bu hususta İleri sürülen sebepler gayet çürüktür. İsimleri tarihçe teabit edilmiş olan Ashabla görüştüğünü kabul ettikten sonra Ebû Hanîfe gibi daha gençliğinde ilme merak eden, kuvvetli ilmi tecessüsü olan ve mükemmel bir tahsil gören bir zeki gencin görüştüğü Ashabdan hiçbir şey bellememiş ve anlamamış olduğunu iddia etmek biraz yersiz olur. 55 No. lu bendde ileri sürülen sebeplere şöyle bir göz atalım:

1- İlim belleyecek; bir yaşta değildi, deniyor. Görüştüğü Ashab arasında Enes b. Mâlik Hazretleri 93 senesinde öldüğüne göre Ebû Hanîfe o zaman 13 yaşında demektir. Bu yaşta bir çocuk bir Hadiste mi belleye-mez? Hele Ebû-t-Tufeyl 102 senesinde öldüğüne göre o zaman Ebû Hanîfe 22. yaşına basmış bir* gençtir. Bu da mı. ilim alma çağı sayılmıyacak? Görüşmeler, vefat tarihinden birkaç sene önce bile olsa, yine onun yaşımlı ilim alma çağından aşağı düşürmez. Yukarıda Ebû Hanîfe'nin genç yaşta mükemmel bir tahsil gördüğünü kaydetti. Onları okuyunca bu yag "mes'elesi de çürük kal r.

2- Ticaretle işigali de bir sebep olarak ileri sürülüyor. Halbuki, ticaretle meşgul olması onun ilmine hiçbir suretle mani teşkil etmez. Nasıl ki hayat, boyunca ticaretini bırakmadı; ve nasıl ki muharrir de bunu müteaddit yerlerde tekrarlamaktadır. Bütün bir İlim dünyasını hayran bırakan o ilim deryasının toplanması mâni olmayan ticaret,

gençliğinde birkaç Hadîsi belleyip rivayetine mi mâni olacak? Muharririn de sık sık tekrarladığı veçhile, Ebû Hanîfe Ashabın fetvaların, akvâlini araştırıp toplardı. Bunları Ashabın talebelerinden alırdı. Ashabı görüp de doğrudan onları alnia imkânına bulunca bunu hiç kaçırır mı?

3 - Senedlerin zayıf olması, Ebû Hanîfe'den sonra gelen isimler yüzündendir. Senedin başı zayıf değildir, sonu zayıftır. Sonraki halkaların zayıf olması bu sened zincirini baş taraftan koparmaz.

4- Talebelerinin, eserlerine bu rivayetleri almaması da bunlar rivayet etmediğine bir delil olarak gösterilemez. Bir şeyin bir yerde zikredilmesi onun sabit olmadığına delâlet etmez. Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiğini çürütme için ileri sürülen deliller çürüktür.

Mütercim

olan Atâ b. Ebî Rabah'dan aldı. Atâ ile pek kısa sayılmayacak bir müddet görüştüğü anlaşılıyor. Ebû Hanîfe onunla tefsir münakaşası yaptığını, ondan tefsîr aldığını kendisi söylüyor. El - întika naklediyor:

Ebû Hanîfe diyor ki, Atâ b. Ebî Rabah'a:

«Ona ehlini, onlarla beraber mislini de verdik.»^{61[7]} Âyetine ne buyrulur, diye sordum.

— Ona ehlini ve ehlinin mislini verdi, demektir, dedi.

— Bir adama ondan olmayın birisinin katılması caiz olur mu?

—Öyleyse sana göre burada ne denebilir? dedi.

Dedim ki:

— Yâ Ebâ Muhammed, ehlinin ücretini ve onların ücretlerinin mislini verdin demektir.

— Sahih bu böyle, Allah en iyi bilendir, dedi.^{62[8]} Bu rivayet doğru ise, iki şeye delâlet etmektedir;

1- Ebû Hanîfe, Atâ b. Ebî Raban'm meclisine oturdu, ondan ders okudu, ilim aldı. Atâ 114 senesinde vefat ettiğine göre bu şu demek olur: Ebû Hanîfe o zaman Mekke'ye Hac için gidiyor, orada ulemanın ders halkaları oturuyor, onlardan ilim öğreniyordu. Bunu yaparken Hammâd'm talebesi idi. Hammâd' n dersine devam etmesi başkalarından da ders almasına hiçbir mâni teşkil etmez.

2- Bu rivayetten anlıyoruz ki, Atâ Mekke'deki derslerinde Kur'ân- Kerîm'in tefsirine de temas ediyor, âyetlerin tefsirine giriyordu. Mekke ekolü, Ashabdan olan Abdullah b. Abbas' n ilmine varisti. İbn-i Abbas ise en ziyade Kur'ân- Kerim . tefsirinden şöhret sahibi idi. Tercüman-ı Kur'ân unvanı taşıyor. Nâsih ve men-suhu onun kadar bilen yoktu.

58- En Meşhur Üstadları

Şimdi artık Ebû Hanîfe'nin üstadlarından birer birer bahsetmek sırası gelmiş bulunuyor. Ebû Hanîfe'nin kendilerinden ders aldığı ve muayyen bir fikir tarzı olup da onun üzerinde bir tesir bırakan bu üstadların tanınması, Ebû Hanîfe'nin feyz aldığı yerleri, ilim susuzluğunu gidermek için kana kana içtiği menbalan bize öğretmiş olur. Ve "böylece onun fikhî kültürünün her cephesi aydınlanmış, bulunur.

Ebû Hanîfe'nin en başta gelen üstadı., ölünceye kadar dersine devam ettiği Hammâd b. Ebî Süleyman Eş'arî'dir. Hammâd, İbrahim b. Ebî Musa el-Eş'arî'nin kölesi idi. Kûfe'de yetişti. İbrahim Nahaî'den fıkıh okudu. Onun re'yi ve görüşünü en iyi bilenlerdendi. 120 hicrî yılında vefat etti. Hammâd, yaînz İbrahim Nahaî'den fıkıh öğrenmekle kalmadı, Şa'bî'den de fıkıh dersi aldı. Bu ikisi Şureyh'den, Alkame b. Kays'dan, Mesruk b. Edda'den ders almışlardır. Bu üstadlar da Abdullah b. Mes'ud, Ali b. Ebî Talib gibi iki büyük Sahabeden fıkıh ilmini öğrenmişlerdir. Kibâr- As-habdan olan bu iki zat yâni Hz. Ali ve İbn-i

^{61[7]} Sûre: 21 (Enbiya), âyet 84

^{62[8]} İbn-i. Abdulber, El-İntika, s. 158.

Mes'ud Kûfe'de ikamet etmeleri hasebiyle Kûfe'ye kendi ilimlerini mîras bıraktılar ki, Kûfe fikhının temeli bu olmuştur. Bu ikisinin fetvaları ve onların izinden giden talebelerinin ekvali sayesinde o büyük fık h miras ortaya çıkmıştır. İşte Hammâd bu ilmin içinde yetişti. * İbrahim Nahaî'nin fikhını ve Şâ'bî'nin fikhını okudu, öğrendi. Öyle görünüyor ki, Hammâd daha ziyade İbrahim Nahaî'nin fık h'm tuttu. Onun fık h ehl-i re'y fikhı kulundandır. Şâ'bî ise ehl-i re'y fukahâs n-dan ziyade ehl-i Hadîs fukahâsma daha yakındır. Kendisi her ne kadar Irak'da yaşadı ve orada okuyup yetişti ise de Eserci ulemadandır. Ehl-i re'y fukahâsının yolunu beğenip sevedemedi.

Ebû Hanîfe 18 sene Hammâd'ın dersine devam etti. Ondan ehl-i Irak fık h m Öğrendi ki, bu fikhı, Hz. Aî ve Abdullah İbn-i Mes'ud'un fık h lar n n hulâsas demektir. İbrahim Nahaî'nin fetvalar n, fık h hükümlerini Hammâd'dan bizzat aldı. Onun için, Şah Veliyullah Dehlevî, «Hanefiyye fikhının kaynağı İbrahim Nahaî'nin kavilleridir» hükmünü vermektedir. Huccet'ullahi'l-Bâliga kitabında şöyle diyor: «Ebû Hanîfe Hazretleri (Allah razı olsun) İbrahim Nahaî'nin ve akranlarının mezhebine sarılmıştı. İbrahim Nahaî'nin dediklerinden geçmiyor, onları aşmıyordu. Ancak az bir şey bundan hariç kalır. Onun mezhebine göre, mes'ele ç karma hususunda büyük dirayeti vardı. Tahric yollarında gayet ince görüşü vardı. Furu mes'elelerini çok mükemmel işliyordu. Eğer bu dediklerimin hakikata uygun olduğunu anlamak istersen : Kitab'ül-Asâr'dan, Abdu'r-Râz k'ın El-Camit'inden, Ebü Bekir b. Şeybe'nin Musannef'inden İbrahim Nahaî'nin akvalini topla, sonra onları Ebû Hanîfe'nin mezhebiyle mukayese yap, göreceksin ki, gayet az meseleler hariç, Ebû Hanîfe bu delillerden ayrılmıyor ve gayet az olan mes'elelerde de yine Kûfe fukahâs m kail olduklarından şarı ç km yor.»^{63[9]}

İşi bu kadar dar bir çerçeveye içine sokmakta belki de biraz mübalâğa vardır. Ebû Hanîfe'nin fikhı aşın derecede dar gösterilmiş oluyor. Fakat Ebû Hanîfe'nin Hammâd'a devam ve Hammâd'ın da bütün rivayetlerde geçtiği veçhile, İbrahim Nahaî'nin fikhını en iyi bilen bir insan olması, şüpheyi yer bırakmadan ortaya ç km yor ki, Ebû Hanîfe fık h n n en büyük-ve başlıca kaynağı üstadı Hammâd'm, İbrahim Nahaî'den aldığı ilim mirasıdır. Hanefiyye'nin eski eserlerini dikkatle okumakta bilhassa bunu isbat etmektedir.

59- Ders Aldığı Diğer Kimseler

Hammâd'm dersine devam eden bir talebe olmakla beraber başkalarından da ders alıyordu. Bunu yukarıda da söylemiştik. Hammâd'm ölümünden sonra dersi bırakıp ilimden vazgeçmiş değildi. Hem öğreniyor, hem Öğretiyor. Bu hususta Hz. Peygamber'-in Hadîs-i şerîfiyle amel eden ilme sadık ulema gibi hareket ediyordu. «Bir adam ilim peşinde oldukça âlim olmakta devam eder. Alim olduğu zannına düştüğü zaman cahil olur gider.» Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Ebû Hanîfe Hac mevsiminde hacca gittiğinde ve Mekke'ye vâki olan seyahatlerinde

^{63[9]} Şah Veliyullah Dehlevî, Huccetu'l-Iah'ü-Bâliga, c. 1, s. 146.

Atâ b. Ebî Rabah'dan ders al yor, Beyt-i şerifte mücavir bulunduğu müddetçe oradaki ders halkalar na devam ediyordu. Hayatında 55 defa Hac ettiğim söylerler. Bunun mânâsı delikanlılık çağına ayak bastıktan sonra her sene haccetmiş demektir. Biz bu sayının kesin olduğuna hükmetmiş değiliz. Hac niyetiyle Mekke'ye gelince bir taraftan ilim ve Hadîs öğrenme imkânını buluyordu. Diğer taraftan da hac menâ-sikini, hacda yapılmas gereken ibadetleri yapmakla dînî farîzesini ifa ediyor, takvasın tamamlayıyordu. Mekke ekolünde Atâ'dan İbn-i Abbas'ın ilmini aldığı gibi onun azadhsı İkrime'den de ilim aldı. Bu İkrime, Efendisi İbn-i Abbas'ın ilmine vâristi. İbn-i Abbas'm ölümünden sonra oğlu onu dört bin dinara satınca:

— Senden hayır gelmez, babanın ilmini dört bin dinara satın alıyorsun, dedi. O da bu satıştan vazgeçti.

Hız. Ömer'in ve onun oğlu Abdullah'ın ilimlerini, Abdullah'ın azadhsı Nâfi'den aldı. Böylece İbn-i Mes'ud'un ilmiyle Hız. Ali'nin ilmini Küfe ekolü voliyile almış oldu. Hız. Ömer'in ve İbn-i Abbas'ın ilimlerini de görüşüp buluştuğu Tabînden alıp öğrendi.

60- Zeyd B. Ali'den Ders Alınması

Buna göre İslâm cemaatının fıkıhlarını türlü yollardan almasını söyleyebiliriz. Her ne kadar kendisinde ehl-i re'y ve kiryasçılarının görüşü galip ise de, bu böyledir. Hattâ ehl-i re'yin üstadı sayılmıştır. Fakat Ebû Hanîfe yalnız bu üstaplardan ilim almalka iktifa etmedi, hattâ Şia imamlarından da ilim aldı, ders okudu. Onlarla zaten münasebeli vardı, onlara yardımcı bulunuyordu. Emevîler zamanında olduğu gibi Abbasîler zamanında da, ihtiyarlık çağında bu yüzden hesaba çekildi. Nihayet Ali Beyt'e olan candan bağlılığı sebebiyle ihlâsı uğruna şehid oldu. Hak ve takvadan ayrılmadan bu uğurda can verdi. Bu imamlardan Zeyd b. Ali, Muhammed Bakır, Ebû Muhammed Abdullah b. Hasan'dan ilim öğrendi. Bunların her biri fıkıhda ve ilimde esaslı bilgi sahibidirler.

İmân Zeyd b. Ali Zeynel-Abidin (ölümü 122 hicrî senesi) her nevi İslâm ilimlerinde gayet geniş bilgi sahibi olan bir âlimdi. Kur'ân-ı okunma tarzına dair kıraat ilimlerini ve diğer Kur'an ilimlerini çok iyi bilirdi. O fıkıh ilminde olduğu gibi, akaid ve kelâm ilminde de üstad idi. Hattâ mu'tezile, kelâmdaki üstün bilgisinden dolayı onu kendi üstaplannndan sayarlar. Ebû Hanîfe iki sene kadar ona talebelik yaptığını söyler. (Ravdun-Nâdir) in kaydettiğine göre Ebû Hanîfe şöyle demiştir: «Zeyd b. Ali'yi ve arkadaşlarım gördüm. Zamanında ondan daha fakih, ondan daha bilgili olan bir kimse görmedim. Onun kadar sür'atle cevap veren ve gayet açık sözlü olan yoktu. O emsalsizdi.»

Ebû Hanîfe'nin onunla görüştüğünde bizim hiç şüphemiz yok. Fakat onun dersine devam ettiği kanaatında değiliz. Belki dersine devam etmeden onunla görüştüğü, buluştuğu zamanlarda onun bilgisinden istifade etmiş, ondan ilim öğrenmiştir.

61- Muhammed Bâkır'dan Ders Alm >

Adı geçen Zeyd'in kardeşi olan Muhammed Bakır b. Ali Zeyn'eî-Abidin, Şâa imamlar ndan ve on iki imâmdan biridir. O kardeşi Zeyd'den önce vefat etmiştir. İmâmiye fırkalarının en meşhurlarından olan on iki imâm ve İsmailiye fırkasının imamlığında ittifak etmişlerdir. Ona Bakır unvanı verilir. Çünkü o ilmi deşelemiş-tir. O, Al-i Beyt'ten oduğu halde Hulefa'yı Raşidîn'den olan Ebû Bekir, Ömer ve Osman Hazretleri haklarında asla kötü bir söz sarf etmemiş tir. Rivayet olunduğuna göre, Irak ahalisinden bâzj-lar> onun yan nda Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ı kötülükle anmışlar, onlara dil uzatmışlar, Muhammed Bakır buna fena halde k zmiş onlara sitem ederek:

— Siz mal, mülk ne varsa hepsini terkederek kendi yurtlar>ndan çkar lan muhacirlerden misiniz? diye sordu.

— Hay r, dediler,

— Muhacirlere kucağım açan, yer hazırlayan Ensar'dan mıs>n z?

— Hay r.

— Bunlardan değilsiniz, onlardan değilsiniz! Hiç olmazsa onlardan sonra gelip de: Yâ Rab bizi ve İman etmede bizi geçen kardeşlerimizi affet diyenlerden de mi olam>yorsunuz? Bari onlar>n aleyhinde bulunmay>n. Bunu da m yapam>yorsunuz? Yan mdan defolun! Benden uzak olun. Müslüman olduğunuzu söylüyorsunuz, fakat islâm ehlinden değilsiniz.

Muhammed Bakır 114 hicrî yıl nda vefat etti.^{64[10]}

Muhammed Bakır gayet derin bilgi sahibi idi. Anlaşıldığına göre Ebû Hanîfe, Ehl-i re'y ve k>yastan olarak ortaya ç kmaya başladığı ilk zamanlarda onunla görüşmüş ve buluşmuştur. Ve ilk defa buluşmaları da, Ebû Hanîfe'nin Medine'yi ziyareti sırasında Medine'de olmuştur. Zira rivayet olunduğuna göre Muhammed Bakır ilk görüşüklerinde ona :

— Sen ceddin Resûlullâh'm dînini ve Hadîslerini k yasla de-ğıştiryormuşsun? demiş, Ebû Hanîfe de:

— Allah korusun, böyle bir şey nasıl olur? demiş.

— Belki değıştirdin.

— Lâyık olduğunuz makamınıza oturunuz, ben de bana yakışır şekilde yerime oturay m, zira benim size hürmetim var, hayat>nda Ashab> aras nda muhterem olan ceddiniz hürmetine, sîzlere hürmet etmeğ hepimiz borçluyuz.

Bunun üzerine Muhammed Bakır oturdu. Ebû Hanife de onun önüne diz çöktü. Ve arada şu konuşma cereyan etti; Ebû Hanîfe :

— Size üç sualim var, onlara cevap lütfedin diye söze başladı. Evvelâ:

— Kad>n m> daha zayıftır, erkek mi?

— Kad n.

— Kad>n n mirasta hissesi kaç?

— Adam iki hisse alıyor, kad n bir hisse.

^{64[10]} İbn-i Bezzazı onun 117 senesinde öldüğünü kaydederse de İbn-i Esir, El-Kâmil'inde 114 senesinde öldüğünü yazar.

— Bu, ceddin Resûlullâh'ın kavli değil mi? Eğer ben atanın dinini bozmuş olsam, kıyasa göre; erkeğin hissesini bir, kadının hissesini iki yapardım. Çünkü: kadın zayıftır, kazanç yolları azdır, erkek kuvvetlidir, çok çalışır, çok kazanır, nasılsa geçer. Fakat ben kıyas yapmıyorum, nasla amel ediyorum.

İkincisi:

— Namazın daha faziletlidir, yoksa oruç mu?

— Namaz daha faziletlidir.

— Atanın kavîi böyledir. Eğer ben onun dinini bozmuş olsam, kadın hayizden temizlendikten sonra, kıyasa göre; namazın kaza etmesini emrederdim. Orucunu kaza ettirmezdim. Fakat ben kıyasla böyle bir şey yapıyor muyum?

Üçüncüsü:

— Bevil mi daha pistir, yoksa meni mi?

— Bevil daha pistir.

— Eğer ben atanın dinini kıyaslarımla değiştirmiş olsam, kıyasa göre; bevilden gusül yapmamasın, meniden abdest alınmasını emrederdim. Fakat ben Hadîse aykırı olarak, kıyas yaparak ceddin Resûlullâh'ın dinini değiştirmekten Allah'ıma sığınırım. Böyle şeyden beni Allah korusun.

Bunun üzerine. Muhammed Bakır ayağa kalktı. Ebû Hanîfe'yi kucakladı ve onu abdestinden öptü.

Bu konuşmayı Muvaffak Mekkî, Menakıbmında nakletmiştir. Sözün gelişinden anlaşılıyor ki, bu konuşma ilk görüşmede olmuştur. Zira ona tanımadığı bir kimseye sorar gibi sormuştur. O, yalnız Ebû Hanîfe'nin kıyasçı olarak şöhretini duymuştu. Fakat Ebû Hanîfe nas olan yerde kıyas yapmadığını ve bunu misallerle açıklayınca onu takdir ve tebci etti. Bu konuşma aynı zamanda bize şunu da gösteriyor ki: Ebû Hanîfe, henüz üstadı Hammâd'ın ders sıralarında otururken bile kıyas sahibi olarak şöhret almıştı. Hammâd'ın ders halkasında oturması onun şöhret kazanmasına bir mâni teşkil etmemiştir, ilmi ve ilimdeki usulü etrafa yayılıp duyulmuş ki, Muhammed Bakır onu kıyasçı olarak tanıyor. Hammâd 120 senesinde öldü. Muhammed Bakır ise 114 senesinde vefat etti. Buna göre bu konuşmanın cereyan ettiği görüşme yapıldığı zaman, hiç şüphesiz ki, Hammâd hayatta idi.

Bu nevi haberler bize gösteriyor ki? Ebû Hanîfe henüz Hammâd'ın ders halkasında otururken şöhret kazanmıştır. Hayatının geliş ve akışı onu bu şöhrete erkenden naraizeden kılmasını. Zira onun birçok defalar Basra'ya seyahati, birçok defalar Hacca gidip gelmesi, ulema ile görüşmesi, üstadı Hammâd'la müzakeresini yaptığı kıyas ve usulü ve yolunu işleme, etrafında ulema ile münakaşalarda bulunması, şüphesiz ki bunlar onu şöhret yapmıştır. Henüz müstakil bir ders halkası kurmadan önce daha talebeyken nam etrafa yayılmıştır.

62- Ca'fer Sâdık'la İlmî Münasebeti

Ebû Hanîfe'nin Muhammed Bâkır'la münasebeti olduğu gibi onun oğlu Ca'fer

Câd'k'la da ilmî temaslar› vard , ikisi aynı yaşta idiler. Aynı senede doğmuşlardı. Fakat Ca'fer Sâd k, Ebû Hanîfe'-den daha evvel ahirete göçtü. Ebû Hanîfe'den iki y l önce 148 senesinde vefat etti. Ebû Hanîfe ondan bahsederken: «Vallah Ca'fer Sâdık'dan daha fakih bir kimse görmedim» demiştir.

Muvaffak Mekkî Menak b-ı Ebû Hanîfe eserinde şunu nakleder : Ebû Ca'fer Mansur bir defa :

— Yâ Ebû Hanîfe bu insanlar Ca'fer Sâd k'a meftun oldular. Ona sormak üzere en çetin mes'ele haz›rla da sor bakal›m, dedi. Ebû Hanîfe de 40 soru haz›rlad . Bundan sonrası›n Ebû Hanîfe'den dinleyelim. Diyar ki: Ebû Ca'fer, Hîre'de iken Ca'fer Sâdık yanında bulunduğu bir sırada huzuruna girdim. Ca'fer Sâdık Halifenin sağ tarafında oturuyordu. Gördüğüm anda Ca'fer Sâdık'ın heybeti beni kaplad , meclise Halifenin heybetinden ziyade onun heybeti hâkimdi. Selâm verdim.

— Otur, diye işaret ettiler. Ben de oturdum.

Mansur, Ca'fer Sâd k'a dönerek :

— Yâ Ebû Abdullah, işte Ebû Hanîfe bu zattır, dedi.

— Alâ, dedi. Sonra bana dönerek ;

— Yâ Ebû Hanîfe, Ebû Abdullah'a mes'elelerini arzet bakal›m, dedi. Ben de hazırladığım mes'eleleri arzetmeğe başladım. Ben soruyordum, o cevap veriyordu. Ve siz şöyle dersiniz, Medine ehli şöyle der, biz ise böyle deriz,; diyerek bütün ihtilâflar naklediyor, bazan bizim kavlimize, bazan Medine ehli kavline tâbi oluyor, bazan bize muhalefet ediyordu. K rk mes'eleyi de böyle bütün tafsilâtiyle cevapland›rd›, bir tanesini bile cevapsız bırakmad .

Ebû Hanîfe bunu anlatt›ktan sonra Ca'fer Sâd k'm ilmî kudretini belirterek şöyle dedi: «insanlar›n en âlim olan , mes'eleler etraf›ndaki ihtilâflar en iyi bilendir.»

Bu rivayet bize gayet açık olarak gosier›yor ki: Ebû Hanîfe Ca'fer Sâd k Hazretleriyle daha ilk görüşmede onun yüksek ilmî kudretini anlamış, onu takdir etmiştir. Ca'fer Sâd k'n fık h hakkındaki derin bilgisine hayran kalmıştır. Şüphesiz ki, hâdise Man-sur ile evlâd-ı Ali arasında düşmanlık baş göstermezden Önce olmuştu.

Ca'fer Sâdık her ne kadar Ebû Hanîfe ile aynı yaşta ise de ulema onu Ebû Hanîfe'nin üstadlanndan addetmişlerdir.

63- Abdullah B. Hasan'la Münasebeti

Ebû Muhammed Abdullah b. Hasan da Ebû Hanîfe'nin üstadlanndan biridir. Mekkî ve İbn-i Bezzazı menakıblarıda geçtiği üzere Ebû Hanîfe onun talebesidir. Abdullah Hazretleri, sözünde sâd k bir âlim, güvenilir bir muhaddisti. Süfyân- Sevrî, îmâm Mâlik ve diğerleri ondan Hadîs rivayet ederler. Ulema nezdinde onun değeri büyüktür. O, kadri yüce bir âbidir. Emevî Halifelerinin en sofularından olan Ömer b. Abdulâziz'le görüştü. Ondanson derece i'zaz ve ikram gördü. Abbâsîlerin ilk devrinde Ebu'l-Abbas Sef-fâh'la görüştü. Ondanda aynı i'zaz ve ikramı gördü. Seffâh kendisine bir milyon

dirhem ihsanda bulundu. Mansur, Halife olunca ona bunlar n aksine muamele yapt›. Onun evlâtlar na ve ailesine de ayn kötü muamelede bulundu. Elleri kollan bağlı bir haîde onları Medine'den Haşimiye'ye getirtti. Onları merhametsizce hapse tıktı. Çoğu hapiste can verdiler.

Burada şuna işaret etmek isteriz ki, bilûmum evlâd- Ali'ye ve bilhassa Abdullah b. Hasan ailesine karşı bu gaddarca muameleler, işte Ebû Hanîfe'nin kalbini Abbasilerden çeviren bunlard r. Bu gaddarca zulümleri gördükten sonra onlardan soğumuş, fırsat buldukça Ebû Ca'fer'in idaresi aleyhinde bulunmağa . başlamış, hükümetine acı tenkîdlerini yöneltmiştir. Çünkü o* Hz. Ali evlâd›n seviyordu. Yukarıda görüldüğü veçhile bunlardan birçoklan onun üstadları idi, onlardan ilim ve feyz almıştı. Bilhassa Abdullah ile aralannda gayet samimî bir dostluk mevcuttu.

Abdullah 70 senesinde doğmuştur. Ebû Hanîfe'den on yaş kadar büyü kdemektir. 75 yaşında olduğu halde 145 senesinde bu fâni âlemden ebediyet âlemine göçmüştür.

64- Baz Ehl-İ Heva İle Görüşmesi

Ebû Hanîfe'nin ilmî münasebetleri yaln z ehl-i sünnet ve cemaat mensuplarına, Al-i Beyt imâmlanna münhasır değildi. Menakıb kitaplarının kayıtlarına göre o bâz› sapık fıkalarla temas ederdi. Onlardan bâz› hocalar ›vard . Meselâ Câbir b. Yezid Cu'-f›yi (ölümü 165 y›l) onun üstadlarmdan sayarlar. Halbuki o, Gu-lât-Şîa'dandır. Bunlar Hz. Muhammed'in veya Hz. Ali'nin veyahut da son imamlar›n tekrar geleceklerine inan rlar. İbn-i Bezzâzî, Menak b- Imâm-i A'zam eserinde bunun Abdullah b. Sebe'in et-bâından olduğunu söyler. Fakat bence bu uzak bir şeydir. Bana göre o, Şia'nın Sebeiyye kolundan değildir. Zira Sebeiyye : Hz. Ali'ye uûhiyyet nisbet ederler, veya buna yakın bir şey söylerler. Hz. Ali onları küfre nisbet etmiştir. Ebû Hanîfe'nin Islâmilmini bu nevi kimselerden almasına ihtimal verilmez. Câbir b. Yezid, Hz. Ali'nin tekrar döneceğine kail ise ve bu da Sebeiyye'nin kavline uygun düşüyorsa, bu aynı zamanda Keysâniyye'nin akidesine de uygun demektir. Onlardan say›lmas daha uygun düşer .

Öyle anlaşılıyor ki, Ebû Hanîfe, yanlış anlayışını bildiği halde, ondan bâzı aklî ilimleri okumuştur. Onun kendisini sapık heveslere kaptırdığını biliyordu. Bunun için olacak ki, onun hakkında şöyle, derdi: «Câbir Cu'fî açığa vurduğu hevesleriyle nefsinin ifsad etti, bence kendi babında Küfe'de ondan daha büyüğü yoktur!»^{65[11]} Ebû Hanîfe, Câbir'in ilim bablar ndan hangisinde çok bilgi sahibi olduğunu beyan etmiyor. Belki de tahrir kısmında, veyahut aklî ilimlerde derin bilgisi vard .

Şunu da kaydedelim kî, Ebû Hanîfe kendisi onunla müzakerelerde bulunur, fakat arkadaşlarını ve talebelerini onunla oturmaktan görüşmekten menederdi. Demek onlar›n onun fitnesine kap lmalarından, sapık düşüncelerinin tesiri altında

^{65[11]} Muvaffak mekki, Menakib-i Ebû Hanîfe, c. 2, s.88

kalmalarından korkuyordu. Dalâlete saplanmış olan bu adamın hevâ ve hevesine göre, onları da sapıtmasından endişe ediyordu. Ebû Hanîfe onu yalancılıkla vasf ederek ondan sakındırır. Mîzanü'l-l'tidal kitabının kaydına göre, Ebû Yahya el-Humânî diyor ki: «Ebû Hanîfe'yi şöyle derken işittim: Gördüklerimin içinde Atâ'dan daha faziletli bir insan, Câbir Cu'fî'den daha yalancı bir kişi görmedim.»^{66[12]}

Bunlar bize gösteriyor ki, Ebû Hanîfe ilmin herhangi bir sahasında kuvvetli olan birini buldu mu, her ne kadar bâzı sapık düşünceleri olsa da, onlardan ilim alıyordu, ilmin faydalı olanını alıyor, zararlı olan yerlerini ayıklıyordu. Temizini pis olandan ayırıyor, iyisini seçip alıyor, pis ve zararlı olanı fırlatıp atıyordu. İlmi her kaptan atmaktan çekimiyordu, kabı taşıyana ve kaba bakmıyordu. Faydalı ve yararlı gördüğünü alıyor, onun kirini, pasını temizliyor, temiz bir hale sokuyordu. İlimden bu yolda faydalanmay herkes yapamaz. Bunun ancak düşünce ufukları geniş, kabiliyetleri yüksek olan kuvvetli akıllar yapabilir. Zira aradıkları doğruyu bulmaktan, hayrı tanımaktan onları alıkoyacak, saplandıkları sapık bir düşünceleri yoktur. Ebû Hanîfe ise bu hususta asrının biricik âlimi idi.

65- Arasında İki Nevî Ulema

Onun çağında ulema iki sınıf -idi. Bir kısmı yalnız İslâm fihri ile iktifa eder, başka bir şeye uzanmazdı. Eğer daha biraz ufku genişlerse, tahrir ve kıyasa kadar giderdi. Diğer bir sınıf ise akaid ve kelâm okur, onları felsefesine dalmak ister, dînin ruhunu ve özünü bilmeksizin böyle felsefe taslamağa kalkışınca, bu felsefe onu maksattan ayırır, bâzan şaşırtıp dalâlete sürüklerdi. Hem fıkıh mes'elelerinde derinleşip, hem de aklî bilgileri inceleyip bu ikisinin arasını bularak sapmadan, gayeden ayrılmadan doğru yolu tutup giden adeta yoktu. İki arasında bu orta yolu ilk tutan Ebû Hanîfe olmuştur. Ondan başkası bu yola koyulmamıştır.

Ebû Hanîfe bu yolu hem ilk tutan olmuş ve hem de en yüksek mertebeye çıkmış ve gayeye ulaşmıştır. Onun için her nevi ilim kapısından dalmış ve her türlü ilmi öğrenmek istemiş, ilme giden her yolu tutarak daima ilim peşinde koşmuştur. Hakikatte hâkim ve doğru bir akıl, kuvvetli ve metin bir dîn, araştırmacı ve tenkidci bir kafayla ortaya atıldı. Biliyordu ki, talebelerinin gücü bunları hepsine yetmez, onun yaptıkları onları yapamaz. Onun için talebelerini farklı başka mevzulara dalmaktan sakındırır, fukahâ-dan başkasından ders almalarını yasak ederdi. Yukarıda oğlu Hammâd'ın kelâmında münazara yapmaktan nasıllı menettiğini söylemişik^{67[13]}. Halbuki o, bu mevzuda temayüz etmiş bir âlimdi.

^{66[12]} Mekkî Menakıbının hâmisî, c. 1, s. 42.

^{67[13]} 19 nolu başlıklı bahise bak.

FASIL : 5

EBÜ HANİFE'NİN ETÜDLERİ VE ÇALIŞMALARI

66- Münazaralar , Seyahatleri, Ders Usulleri

Bir şahsın hususî hayatını saran ahval ve hâdiseler, onun başkalar na itimad etmeksizin yaptığı eûdler ve edindiği tecrübeler, bunların hepsinin o şahsın ilmî hazırlığında, hayatına istikamet verip fikrini kullanmasında tesiri görülür. Ebû Hanîfe'nin hayatı, ilmî araştırmaları, edindiği tecrübeler bunların hepsi Irak fikhını yoğurup meydana getirmiştir.

a) Her şeyden evvel o, ticaretle meşgul bir aile yuvasında yetişti. Ve sonraları hayatı boyunca bu ticareten ayrılmadı. Ticaret işlerine doğrudan kendisi bakmadıysa bile, bunları vekili veya or~ tağı vasıtasıyla yürütmüştür. Bu itibarla çarşı-pazardaki alış veriş usulünü ticaret örf ve âdetlerini yakından tanırd . Bu bakımdan çarşı-pazarda edindiği tecrübeleri ona ticarete halkın muameleleri, alış veriş yolları hakkında vukufu konuşma imkânını verdi. Ve belki de bunun için fıkıh mes'elerinde hüküm çıkarırken, aşağıda izah olunacağı veçhile. Kitap ve Sünnet olmayan hususlarda, örf ve âdete mühim bir yer vermiş olacaktır. İhtimal ki, kıyas maslahata, adalete veya örf ve âdetlere muhalif olduğu zaman istihsan yoluyla hükme varma hususunda, ticarete olan bu vukufu sayesinde iyi bir muvaffakiyet göstermiştir. Talebesinden Muhammed b. Hasan diyor ki: «Ebû Hanîfe kıyas yaptığı zaman ashabı ona itiraz ederler, şöyle böyle derler. Fakat istihsan yapıyorum, dedi mi hiç birisi karışamazdı. Çünkü istihsan mes'elerinde öyle çok deliller bulurdu ki, hepsi boyun eğip ona teslim olurlardı .»

Bunun sebebi: Mes'elelerin inceliğini kavraması, halkla temas neticesi onların muamelelerini, meramlarını gayet iyi bitmesidir, istihsan yaptığı zaman bunun malzemelerini, şer-i şerifin usulüyle beraber, insanlar n ahvalini iyiden iyiye bilmesinden alırd .

b) Ebû Hanîfe çok seyahat ederdi. Rivayetler onun elli beş defa hacca gittiğini söylüyor. Bu rakam biraz mübalâğalı olsa da yine çok haccettiğine delâlet eder. Hac esnasında ders alırd, ders verirdi. Başkalarından ilim öğrenir, rivayet eder, kendisi feîvâ verirdi. Mekek'de Atâ b. Ebî Rebah'la görüşürdü. İlk defa görüştüklerinde Atâ ona sordu :

— Sen nerelisin?

Küfe ahalisindenim, deyince.

— Dinlerini ayrı ayrı bölüp fırkalara dağılan diyardan desene!

— Evet oradan.

— Sen hangi s>n>ftans n? ;

— Ben selefe sövmiyen, kadere îman eden, günahattan dolayı bir kimseyi tekfir etmeyen s>n>ftan m.

Hac esnasında îmâm Mâlik'e gider, onunla fıkıh müzakeresi yapardı. İmâm

Evzâî ile görüşür, onunla mubahaselerde bulunurdu. Onun hac seferinin işte böyle bir de ilmî cephesi vard›. Vahiy diyar nda, o mukaddes risâlet ülkesinde Hazret-i Peygamberin harekât›n› ve ahvalini yak›ndan tetkik etmek imkân n› bulur, Resûluî-lah'm âsânını araştırır,, onu görmüş gibi olurdu.

Bu seyahatler esnasında kendi fetvalarını başkalarına arzeder, onlar hakkında başkalarının ne dediklerini duyar, tenkidlerini dinler ve zayıf noktalarını anlardı. Bunlardan başka bu seyahatler onun zihnini açar, görüş ufkunu genişletirdi. Muhtelif memleketleri görüp tanır, halkın muamelelerini ve örflerini Öğrenir, f›k h mes'elelerini ona göre yürütür ve hüküm verirdi.

c) Ebû Hanîfe ilim tahsiline başladığından itibaren cedel ve münazaraya son derece meraklı bir zattı. İslâm fırkalarının ocağı olan Basra'ya sık sık gider, dînî fırkaların reisleriyle mücadele ve münakaşa yapar, onların görüşlerini çürütürdü. Gençliğinde onun yirmi iki kadar fırka ile mücadele yaptığı rivayet olunur. Yaşı ilerledikçe ömrü boyunca İslâm f›kh›n› müdafaadan bir an hâli kalmamıştır. Fıtrî mant›ki sayesinde münazaralar› kolayca kazan rd . Devrindeki dehrilerle bu kâinatın bir yaratıcısı bulunduğuna, İmanın zaruri olduğuna dair yaptığı münakaşa meşhurdur. Dehri-lere şunu sorarak münazaraya başlamıştır:

— Bir adam size gelse de şöyle bîr şey anlatsa: Denizin ortas›nda bir fırt na koptu, dalgalar ve rüzgâr çarpışırken birdenbire içi çeşitli mallarla dolu bir gemi meydana geliverdi. Kuvvetli fırtınaya rağmen bu gemi kaptansız ve tayfasız kendi kendine istikametini bulup hareket ediyor; dese buna ne dersiniz. Akıl bunu kabul eder mi?

— Hayır, dediler, Böyle şey olmaz. Bu akim kabul etmeyeceği ve havsalanın almayacağı bir şeydir.

— Mademki öyledir. Denizde bir geminin kendi kendine olu-vereceğini ve kaptansız yüzeceğini kabul etmiyorsunuz. Şu sonsuz âlemler, en ince nizam üzere kurulmuş bu dünya, içindeki akıllara hayret verici varlıkları ve olaylarıyla kendi kendine nas›l oluverir, bunlar›n bir yaratıcısı, bir sahibi yok mudur?

Dehriler buna cevap vermeyi sustular ^{68[1]}

Kelâm ve akaid mes'elerinde yaptığı münakaşalar onun fikrini işletmiş, kavrayışım derinleştirmiştir. Münazara ve mübahase melekesi gayet gelişmiştir. Onun için Mekke'ye, Medine'ye gidişlerinde vesair Hicaz seferlerinde f›k h münakaşaları yapar, vardığı yerde âdeta fıkıh pazarı kurardı. Onun meclisinde herkes görüşünü ve delilini ortaya atar, serbestçe konuşurdu. Bu münasebetle o zamana kadar işitmediği Hadîsleri, Sahabe fetva ve içtihatların duyar, yeni yeni kıyas ve hükümlere vakıf olurdu. Yukarıda da zikri geçtiği üzere o, kölelerin verdiği emâm tanımıyordu. Fakat kendisine Hz. Ömer'in kölelerin emânı tanıdığı söylenince o da bunu kabul etti ve eski re'yinden döndü.

ç) Ebû Hanîfe'nin ders usulü bambaşka idi. Talebesine dersi yalnız takrir yoluyla vermezdi. Hocayla talebe beraber müzakere yaparak mes'eleyi müşavere ile hallederlerdi. Meselâ ortaya bir f›k h mes'elesi atıld›ğ›nda O mes'ele hakkında talebeleri söz alır her biri görüşünü söyler, delilini getirir, itirazlar yap›l›r,

^{68[1]} Mekkî Menak b- Ebû Hanîfe, c. 1, s. 179

cevaplar verilir, o mes'ele hakkında he risteyen konuşur, deliller çarpışır, mes'ele olgunlaşır, en sonunda Ebû Hanîfe de re'yini söyler ve mes'ele hükme bağlanırdı. Bu mübahaseler yapılırken talebeleri Ebû Hanîfe'nin kıyaslarına ve içtihatlarına itirazlarda bulunurlar, yukarıda Mis'ar b. Kidam'dan naklettiğimiz gibi, bâzan gürültüler olur, sesler yükselirdi. Mes'ele her yönden incelendikten sonra Ebû Hanîfe'nin re'yine göre karara bağlanırdı. (Hattâ bir mes'ele halledince şükür için toptan tekbir alırlardı. Dînî bir mes'elenin halli onlar için bir zafer olurdu. Küfe mescidi tekbir sadalarıyla inlerdi). Bu usul ders okutmak, hem hocanın, hem de talebenin bilgisini arttırır. Talebe derse iştirak ederek açılır, hoca talebesinin re'yini işitir, onlân mes'ele halline alıştırdır, bu usul çok faydalıdır. Ebû Hanîfe'nin derslerinde bu yolu tutması, ölünceye kadar onu talebe olarak yaşatmıştır, ilmi daima artmış, fikri yükselmiştir. Kendisine bir Hadîs arz olununca onda beyan olunan hükmün illetini araştırırdı. Hükmün illetini bulunca, o usul üzerine kurulan fîrû' mes'elelerine onu tatbik ederdi. Ve ona göre işte fıkıh da budur. Şöyle derdi: «Hadis toplayıp da fıkıh bilmiyen kimse ilâç satan eczacıya benzer. İlâçları toplar, fakat hangi hastalıklarda kullanacağını bilmez, ilâçların kullanılacağı yeri doktor gösterir. Hadîsciler toplar, fakih Hadîsden hüküm al r.»^{69[2]}

Görülüyor ki, Ebû Hanîfe talebelerini münazara yapmağa alıştırdır, onları donmuş bir halde durup dersle alâaklanmaz bir durumda bırakıyordu. Onlar üç şeye alıştırdı;

1- Onlara malca yardım yapardı. Geçinme sıkıntıları giderirdi. Evlenme çağma gelip de evlenme masraflarını karşılayacak parası olmayanların, masraflarını görerek evlendirir, kızlara cihaz verirdi. Şüreyk onun hakkında şöyle diyor: «İlim öğrettiği talebesini zenginleştirirdi. Talebesine ve ailesine yardım yapardı. Talebesi ilim Öğrendikten sonra ona :

— «Helâl ve haramı Öğrenmek suretiyle en büyük zenginliğe ulaştın» derdi.

2- Talebelerinin rûh haletini gözönünde tutar, onları üzerinden himayesini eksik etmezdi. Onların hayrını gözetirdi. İçlerinden birine ilim gururu gelip onun ders halkasından ayrı lma sevdasına düştüğünü sezince onu ikaz ederdi, onun henüz başkasından ders alma ihtiyacında olduğunu sezdirirdi.

Rivayet olunduğuna göre, talebesi Ebû Yusuf kendisinin müstakil bir ders halkası kurup ders okutma vakti geldiği kanaatına kapılmış ve mescidin bir köşesinde derse başlamış. Ebû Hanîfe yanındakilerden birine demiş ki: Yakub'un (Ebû Yusuf'un) meclisine git ve ona şu mes'eleyi sor;

— Bir adam iki dirhem ücretle temizlemek üzere temizleyiciye elbise verse, elbisesini almak için gidip istediği zaman evvelâ İnkâr etse, aradan birkaç gün geçtikten sonra tekrar isteyince bu defa elbiseyi temizlenmiş bir halde verse temizleme ücretini istihkakı var mıdır? de. Eğer:

— Evet vardır derse, olmadı, de. Şayet:

— Yoktur, derse yine olmadı, cevabın ver.

Adam aldığı talimat üzerine İmâra Ebû Yusuf'a gider ve mes'eleyi sorar. İmâm

^{69[2]} İbn-i Hacer Hesemi Hayratu'l Hisan, 22'nci Fas l.

Ebû Yusuf :

— Evet ücreti ha ketmiştir, der.

— Olmadı, deyince biraz düşünür ve bu defa da :

— Hayır, yoktur, cevabın verir. Yine:

— Olmadı, deyince, zeki talebe bu sorunun nereden geldiğinin farkına vard ve kalkıp Ebû Hanîfe'nin dersine geldi. İmâm- A'zam, Ebû Yusuf'u görünce :

— Seni buraya getiren temizleyici mes'elesi olsa gerek, dedi. Oda:

— Evet, cevabın verdi.

— Henüz böyle icâre mes'elesine cevap veremiyen bir kimse Allah'ın dîninden bahisle ilm-i fıkıhdan ders vermeğe nasıl cesaret eder?

— Bu mes'eleyi bana Öğret!

— Mes'eleyi ayırmak lâzım. Eğer inkâr ve gasbettikten sonra temizlediyse ücret istemeğe hakkı yoktur. Çünkü inkârıyla icare akdi bâtil olduğundan kendisi için temizlemiş olur. Eğer inkârdan önce temizlediğini isbat edebilirse o zaman ücret istemeğe hakkı vardır.»^{70[3]}

Ebû Hanîfe'nin böyle yapması belki de ders halkasında takip ettiği usul icabıdır. Çünkü o talebelerini kendisiyle mübahase ve müzakere yapacak bir mertebeye yükseltir, bu yüzden içlerinden bâzılar na gurur gelebilir! Bu gururu sebebiyle kendisi ayn ders vermeğe kalkışana ilminin henüz noksan olduğunu, daha olgunlaşmağa muhtaç bulunduğunu, müstakil ders için ilminin yeter dereceye ulaşamadığını hatırlatır, onu irşad ederdi.

3- O, talebelerine daima nasîhat ederdi. Bilhassa ayrılık sırasında onlara, başına bir hal gelenlere nasîhatta bulunurdu. Bu hususta Mekkî ve İbn-i Bezzaz menâkiblerinden nice ibretli ve güzel nasihatler naklolunmuştur. Yusuf b. Hâlid Simtî'ye vasiyeti, Nûh b. Ebû Meryem el-Cami'ye vasiyeti, Ebû Yusuf'a vasiyeti meşhurdur.

Hülâsa, Ebû Hanîfe talebelerini kendisine emsal ve dost gibi tutardı. Onlara bütün ruhunu ve kalbini verirdi. Onlara şöyle derdi : «Sizler benim kalbimin sevinci ve hüznümün tesellîsisiniz!»

FASIL: 6	1
EBÛ HANİFE'NİN YAŞADIĞI DEVİR	1
67- Emevî Devrini Görmesi, Abbâsîlere Yetişi	1
68- Çağlar Arasındaki Münasebet Ve Benzeyiş	1
69- Her İki Devrîn Hususiyetleri	2
70- Sîyasî Durum	2
71- Emevîlerde Araplık Temayülü	3
72- Abbasilerden Gördükleri	4

^{70[3]} Mekkî, Menâkib- Ebû Hanîfe, c. II, s. 91.

73- Çeşit Çeşit Fırkaların Ve Taifelerin Merkezi	5
74- Gayrî Müslimlerin Yıkıcı Fikîrleri Neşirleri	5
75- Fikîr Çarpışmaları Ve Tercüme İşleri	7
76- Bu Hercümerc İçinde Ebû Hanîfe	8
77- Tedvinin Başlaması Ve Dîn İlmi	8
78- Çeşitli Münazaralar	9
79- Yûsuf Semtî'ye Verdiği Cevaptan Alınanlar	11
80- İctimal Ve Fikri Cereyanlar	12

FASIL: 6

EBÜ HANİFE'NİN YAŞADIĞI DEVİR

67- Emevî Devrini Görmesi, Abbâsîlere Yetişi

Ebû Hanîfe Hazretleri, Emevî halifelerinden Abdu'l-Melik b. Mervan zamanında, 80. hicrî senesinde doğdu, 150 senesine kadar yaşadı. Abbasîler devrine yetişti. Emevîlerin en kuvvetli olduğu çağlar, sonra da zayıflayıp yıkıldığını gördü. Abbasî devletinin burulmasını, kuvvetlenip gelişmesini müşahade etti. Hayatının çoğu, 52 senesi, Emevîler zamanında geçti. Büyüyüp yetişmesi, ilminin en yüksek noktasına çıkması, fikri olgunlaşıp kemâle ermesi hep o devirdedir. Ömrünün 18 senesi Abbasîler devrine raslar ki, bu ihtiyarlık çağı demektir. Bu yaşta insan, şahsiyetine yeni bir şey kat-raaz. Çünkü o zamana kadar fikirleri mecrasın ve istikametini bulup yerleşmiş, ilmî metodu kurulmuştur. Artık fikir mahsullerini harice bol bol verir, kendisi az almaya başlar, hiç almaz diyemeyiz. Çünkü insanın akıl araştırıcısıdır, daima bilmediği şeyleri bilmeye özenir, her an öğrenmek ister. Bilhassa ihlâs sahibi ulemâ böyledir. Onlar daima daha fazla eser verip tesir bırakırlar. Buna göre Ebû Hanîfe'nin Emevîler devrinde aldığı, Abbasîlerden daha çoktur diyebiliriz. Emevîler devrinde ilim toplamış, Abbasîler devrinde harcamıştır.

68- Çağlar Arasındaki Münasebet Ve Benzeyiş

Ebû Hanîfe'nin yaşadığı devri teşkil eden: Emevî devri ile Abbasîler devrinin başı olan bu iki devir arasında, ilim ruhu ve bilhassa dînî ruh bakımından büyük bir fark yoktur. Abbasî devrinin başlan, Emevî devrinin sonunun devamı demektir. Önce baş-hyanların neticesinden, eskiden gelen yolun devamından ibarettir. Asırların ve devirlerin ilmî ve içtimaî ruh bakımından birbirine benzemesi, yekdiğerine karışan nehirleri andırır. Coşarak akan sulan, renk ve tat bakımından bir fark yapmaz. Ancak geçtikleri topraklardan aldıkları şeyle hafif bir fark olabilir, Asırlar da böyledir. Milletler akar gider. Devletin tutumu ve siyasî rengi hafif bir fark yapar. Esas kök yerinden kopmaz, o sabittir; ümmetlerin ni-hu değişmez. Devletin hızlandırılmasına veya kısmasına göre ya

ağır veya sür'atle yürür. Er veya geç yine de gayeye ulaşır. Emevî devletinde hakim olan ilmî ve içtimaî ruh devletin değil, kitlenin eseri idi, onu topluluk yarattı. O ilmi, Sahâbe'nin bıraktığı ilim servetinden ilim alan mübarek cemaat meydana getirdi. O ilim onlar'n elinde çiçek açt , en olgun meyvelerini verdi.

Diğer taraftan, ekseri îslâmiyeti kabul eden fakat eski medeniyetlerine ve ilimlerine sahip olanlar bu ilimlerin bir kısmıyla Arap-çay> da besliyorlardı . Ya fikirlerini beyan etmek veyahut Farsça-dan ve diğer dillerden yaptıkları tercümelerle yeni yeni ilimlere kapı açmışlardı. Başka dillerden Arapçaya tercüme işi Emevî devrinde başladı. Kelile ve Dimme'yi tercüme eden Abdullah b. Mukaffa' daha çok Emevî devrinde yaşadı. Din ilimleri Abbasîler devrinde daha da gelişti, tercüme eserleri çoğaldı ve yayıldı. Bu, kemiyef bakımından böyledir, fakat keyfiyet bakımından böyle değildir. Tercüme işi Emevî devrinde başlamış, Abbasîler devrinde genişlemiş ve ilerlemiştir.

69- Her İki Devrîn Hususiyetleri

Ebû Hanîfe her iki devirde yaşadığına göre, gerek Emevî ve gerekse Abbasîler devrindeki siyasî hayattan kısaca bahsetmemiz icab ediyor. Ondan sonra da içtimaî ve ilmî hayata göz atarak Abbasîlerin ilk devirlerinden nasıl geliştiğini belirteceğiz. O devirde îslâm âleminin fikrini meşgul eden meselelere temasla akide, siyaset, fıkıh ile olan münasebetlerini açıklacağız.

70- Siyasî Durum

Evvelâ siyasî hayata bakalım. Bilindiği gibi Emevî devleti, Hulefayı Râşid'in devrinden sonra kuruldu. îslâm'da Halife seçimi çeşit çeşit olmuştur. Sabık Halîfenin namzet olarak gösterdiği seçkin ve mümtaz Müslümanlardan seçilirdi. Hz. Ömer'in halife seçilişi böyle oldu. Veya sabık Halîfe namzet göstermeden seçilirdi. Hz. Ebû Bekir'in ve Hz. Ali'nin seçilmesi böyle yapıldı . Veya-r hüt bunların ikisi arası bir usulde Şûra yoluyla intihab olunurdu. Hz. Osman'ın seçilmesi bir Şûra hey'eti tarafından idi. Emevî devleti kurulunca hilâfet usulü saltanat çevrildi. Emevîye devletin kurucusu olan Muâviye'yi Müslümanlar n büyük bir cemaat Halîfe olarak seçti ise de ondan sonra gelenlerin, bu makama onları Müslüman cemaatlerinin kendi hürriyet ve iradeleriyle seçtiklerini iddia etmeye hakları yoktur. Onlar o makama kendileri konmuşlardır. Zaten kargaşalıklar bu yüzden çıkmıştır. Bu kargaşalıklara Emevî devrinde sık sık raslanır. Bunlar bastırılsa bile zahirde böyledir. Kalbler kinle kaynaşmaktadır. Bu halifelerin çoğu, Müslümanlar arasında büyük mevki ve itibar sahibi olan zevata, eza ve cefadan bile çekinmezlerdi. Din duygulan bile onların bu gibi işleri yapmasına mâni olamazdı. Meselâ Muâviye'nin oğlu Yezid, kendisine karşı gelen Medinelilere neler yapmadı . Bunlar F. nsâr'ı Kiram oğullarıdır, demedi. Medîne-i Münevvere'yi ordusuna mübah kıldı. Dinin yasak ettiği şeyleri sanki helâl imiş gibi işlediler. Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin, îslâm'da müesses

hükümet nizamına ve esaslarına uymadığı için Yezid'i tanımıyor ve ona karşı çıkıyor. Yezid'in adamları onu en feci şekilde şehit ediyorlar. Hz. Peygamber'e karabesine veya din hürmetine riayet edilmeyerek mübark kanın döküyorlar! Kız kardeşleri yâni Hz. Peygamber'in kerîmesi Fatma anamızdan doğma kızlar esir gibi tutuluyor ve esir muamelesi yapılarak Yezid'e götürülüyor. Emevî devletinin sonralarına doğru Hz. Ali ile Hz. Fatma'nın evlâtların ve sülâlesinin hükümete karşı ayaklanmaları birbirini takip ediyor. Onlara da katilce katilce devam ediyor. Zeyd b. Ali öldürülüyor. Oğlu Yahya ve Yahya'nın oğlu Abdullah öldürülüyor. Ehl-i Beytin sevgililerine karşı Emevîlerin yaptıkları yalnız bunlardan ibaret değildir. Minberler üzerinde Hz. Ali'ye lanet okumak bir sünnetmiş gibi zarurî bir emir hâline gelmişti. Bu bid'atı Ebû Süfyân'ın oğlu Muâviye ortaya çıkarmıştır. Müslümanlar bunu fena gördüler, hiç beğenmediler. Hattâ Hz. Peygamber'in zevcelerinden Ümmü'l-mü'mînin Ummü Seleme Muaviye'ye bir mektup göndererek Müslümanların hissiyatına tercüman olmuş ve şöyle demiştir: «Siz minberleriniz üzerinde Allah ve Resulüne lanet okuyorsunuz demektir. Çünkü Hz. Ali'ye ve onu sevenlere lanet okuyorsunuz. Ben şahitlik ederim ki, muhakkak Allah da, Resulü de onu sevdi.» Bu minberlerde lanet okuma bid'at sürüp gitti, nihayet Emevîlerin âdil halifesi Ömer b. Abdülaziz onu yasak etti.

71- Emevîlerde Araplık Temayülü

Emevîlerde kuvvetli bir Araplık temayülü vardı. Bunun tesiriyle İslâm öncesi Arap medeniyet ve hayatına ait çok şeyleri dirilttiler. Bu medeniyet miras içinde hoşça gidip öğülecek bazı cihetler yok değildi. Fakat Emevîler bu milliyetçilikte çok aşırı gittiler, Arap obniyan unsurlarına karşı milliyetçilik işini taassup derecesine vardırıdılar. Onların haklarını çiğnediler. Halbuki onlar âşâriyat nazarında diğer Müslüman kardeşleriyle müsavi idiler. Zira İslâm'da bütün insanlar müsavidir. Arabın Arap olmayına bir üstünlüğü yoktu. Üstünlük takva ileldir. Fakat Emevîler mevâlî olanlara çok zulüm yaptılar. Hattâ orduyla gazaya gittiklerinde ganimetten hisse almak hakkından onları mahrum bıraktılar. Böylelikle Allah'ın ganimet hususundaki hükmüne karşı geldiler. Bunun için mevâlî, Emevîlere karşı ayaklananların safında yer aldılar, Emevîlerin idarelerini tanımadılar.

İslâm ülkeleri, bu gibi sebepler yüzünden fitneler içinde çalkalanıyor, fesat içinde yüzüyordu. Ara sıra sükûnet bulsa da bu zahirî idi, külün altında ateş sönmüyordu. Zaman oluyordu, ayaklanmalar yatışıyordu, fakat fitne gizli gizli devam ediyordu. Eraevî devletini bir daha belini doğrultamayacak şekilde yıkmak için gizli çalışmalar hiç durmuyordu. Hilâfetin Abbâsîlere geçmesi için daima propaganda yapılıyordu. Sessizce yapılan bu çalışmalar nihayet muvaffak oldu: Emevî devletini temelinden uçurdu yerine Abbasî devleti kuruldu.

72- Abbasilerden Gördükleri

İşte Emevilerin hüküm sürdükleri müddetçe yaptıklarının kısaca bir levhası. Bunlar arasında halk kitlelerini galeyana getirecek yerler yok değil. Seyyiat ve hasenâtiyle o levha meydanda, herkesin gözünün önünde. Ebû Hanîfe bu dünyaya gözlerini açtığı zaman Emevî hükümetinin en şiddetli ve en zalim idaresini gördü. Emevî zorbalarından Haccâc b. Yûsuf Sekafî idaresinde yaşadı, Haccâc öldüğü zaman Ebû Hanîfe onbeş yaşında idi. Bu yaştaki genç, çok şeyleri anlar. Haccâc'm sert ve şiddetli idaresini gördü. Bunlar, Arap soyundan olmyan bu genç üzerinde derin tesirler bıraktı. Emevî devleti hakkında hükmünü vermesinde bunların tesiri oldu. Yaşı ilerledikçe bu hükmü de kuvvetlendi, çünkü Emevîlerin Ehl-i Beyte karşı yaptıkları cinayetleri gözüyle gördü. Hâtta Emevîlerin zulmüne kendisi de uğradı. Onu tazyik ettiler, hapse attılar onların elinden Mekke'ye kaçarak Beytullah'a sığınmak suetiyle kurtulabildi.

Abbasî devleti işte böyle korkunç bir devirden sonra emniyet ve hürriyet getirmek va'diyle iktidara gelmişti. Ebû Hanîfe'nin ümidi büyüktü. Onların şefkatli ve merhametli bir idare kuracaklarını umuyordu. Onlar birçok felâketlere uğradıktan sonra bu mevkie gelmişler, zulmün acısını tatmışlardı. Halka merhamet elini uzatmalar beklenirdi. Onun için Ebû Hanîfe, bu ümitle Ebu'l-Ab-bas Seffâh'a seve seve elini uzatarak gönül rizasiyle ona bîat etmişti. Hayatını anlatırken kaydettiğimiz gibi fukahânın arzularına tercüman olmuş, arkadaşları adına tatlı ve güzel konuşmuştu. Fakat Ebû Cafer Mansur'un devri gelince iş değişti. Devlet nüfuzunu takviye için rıfk ve mülâyimet tanımayan bir şiddet ve sertlik göstermeye başladı. Ehl-i Beyte eza ve cefa yaptı. Onların ileri gelenlerini zindanlara taktı. Hz. Ali taraftarları kanlı hesapları yaptı. Ebû Hanîfe baktı ki, Mansur'un idaresi, Emevîlerin idaresinin devamından başka bir şey değil, değişen şey yalnız kuru bir isimdir. Dış değişmiş, iç aynıdır. Yukarıda uzun boylu anlattığı üzere devletle arası bu yüzden açıldı, Ebû Hanîfe'ye eza ve cefa yapılmaya başlandı ve ölümü de bu yüzden oldu.

Ebû Hanîfe Irak'da yaşadı. Doğup yetişmesi orada oldu. Ders halkasını orada kurdu. Emevîler devrinin sonunda ve Abbasiler devrimin başında Irak şehirleri halkı çeşitli unsurlardan müreşek-kiîdi. Araplarla beraber İranlı, Rum, Hindli ve saire gibi muhfeî milletlerle dolu idi. Bu şekilde topluluklarda içtimaî hadiselerin de çok karışık olacağı şüphesizdir. Çünkü muhtelif unsurların muhtelif tezahürleri vardır. Hâdiseler hüküm ister. İslâm şeriatına göre bir hâdiseye ya mubahtır ona cevaz verilir veyahut da haramdır, men-olunur. Bu gibi çeşitli hâdiseleri incelemek fakîhin fikir ufkunu genişletir. Onun zihnini açarak mes'ejeler hakkında hüküm verileğe hazırlar. Faraziyeler yürütmeğe alıştıırır. Ayrı ayrı mes'eleleri umumî bir kaide altında toplayacak kıyaslar bulmaya sevkeder.

73- Çeşit Çeşit Fırkaların Ve Taifelerin Merkezi

Irak muhiti saydığımız bu içtimaî belirtilerden başka bir hususiyeti daha hâizdir

ki o da -muhtelif dînî fırkaların yatağı olmasıdır. Gulât-ı Şîa ve mu'tedilleri oradadır. Mu'teziler oradadır. Ceh-niyye, Kaderiyye, Mürcie ve saire hep oradan çıkmıştır. Bu itibarla orası canlı bir fikir hareketi kaynağı halinde idi. Zaten Irak'ın eski zamandan beri türlü fikir cereyanlarının çarpıştığı bir yer olduğu anlaşılıyor. Onun için tbn-i Ebû'l-Hadîd, Nehc'ül-Belâga şehrinde çeşitli Şîa- fırkalarını Irak'da türeme sebeplerini araştırırken şöyle diyor:.

«Râf zâlerle Hz. Peygamber'in devrinde yaşayanlar arasındaki fırkalardan biri de şudur: Râfîzîler hep Irak'da, Küfe sakinlerinden çıkıyor. Irak toprağı her zaman hevâ ve hevesine uyan acıba inanç sahipleri, türlü mezheb erbabı yetiştirir. Bu iklimin insanları her şeyi incelemek isteyen görüş sahibi olurlar. İnançların ve düşüncelerin aslını araştırırlar. Mezheplere karşı gelirler. Kısralar zamanında Mani, Disan, Mazdek vesaire hep burada çıktı. Halbuki Hicaz'ın toprağı böyle bir toprak değildir. Hicaz halkının zihinleri de onlar n zihnine benzemez.»

Bundan da anlaşılıyor ki, Irak hem eskiden ve hem de İslâmiyet devrinde akideler ve inançlar hakkında muhtelif reylerin ve görüşlerin kaynağı bir yer olmuştur. Bu da şundan ileri gelmektedir: Orada gayet eski zamanlardan beri türlü din salıkları, çeşitli cemaatler yaşamaktadır. Eskiden orada türeyen mezhepler birbirine karışan çeşitli akîdelerin ve halitası gibidir. Dîsaniye ve Manilik, Putperestlik ve Senevliğin Hıristiyanlık prensipleriyle karışmasından ibarettir. Orada çeşitli dînî fırkaların çoğunda bu hal görülür, İki akidenin mezcinden başka bir akide meydana çıkarmak kolaydır.

74- Gayrî Müslimlerin Yıkıcı Fikîrleri Neşirleri

Ebû Hanîfe'nin yaşadığı Irak işte böyledir. Emevîler devrinde ve Abbâsîlerin ilk çağlarında burası çeşitli fikir ve mezheplerin kaynağı yerdî. Bunlar Müslümanların akidelerini bozmak, din işlerinde onları şaşkırtmak için gizlice aralarına sokulurlardı. Müslümanlığın kolay ve açık cihetlerini bile akıl önünde güçleştirmek veya kurcalamak isterlerdi. Kaza ve kader bahisleri, irade meselesi gibi ince meseleleri ortaya çıkardılar, insan, iradesinde acaba hür müdür ki, kendisine teklif ve emirler vermek ma'kul olsun ve yaptıkları na bir ceza terettüp etsin. Yok, insan iradesinde hür değilse o zaman teklifin hikmeti nedir?^{71[1]}

^{71[1]} Kaza ve kaderden, insan iradesinin hür olup olmadığından bahis gayet eskidir. İslâmiyetin ilk çağlarında da bu mesele ortaya çıkmıştı. Fakat Hulefâ-yı Raşîdîn devrinde o kadar kuvvetle bahis mevzuu olmadı; şiddetli münakaşaları mucib değildi. Rivayet olduğuna göre bir hürsöz yakalayıp Hz. Ömer'e getirdiler. Ona:

— Niçin çaldın? diye sordu.

— Çaldım, Allah'ın takdiriyle çaldım, Allah böyle takdir etmiş dedi. Hz. Ömer hiçbir şey demedi, yalnız emir vererek hürsözün elini kestirdi ve dayak attırdı. Kendisine neden böyle İki ceza verdiği soruldu.

— El kesmek hürsözlükten, dayak da AHâh'a yalan, ve iftirasından dolayı cevap verdim.

Kader meselesini bazıları çok kötüye kullanmışlardır. Hz. Osman'ın katline iştirak edenlerin bazıları Osman'ı kendileri öldürmediğini, onu öldüren Allah olduğunu bile ileri sürmüşlerdir. Evini muhasara ettikleri zaman ok atarken Osman'a:

— Bu okları sana atan Allah'tır, diyorlardı, Hz. Osman onlara şu güzel cevap verdi:

— Yalan söylüyorsunuz yalancılar! Eğer oku atan Allah olsaydı hedefe isabet etmez miydi?

Hz. Ali devri gelince Hilâfet meselesi etrafında münakaşalar çoğaldı. Sonra mürtekb-i kebire yani büyük günah işleyenler mü'min mi, kâfir mi meselesi ortaya çıktı. Kaza ve kader meselesi de böyle İbn-i Ebi Ha-did Nehc'ül-Belâga şehrinde naklediyor. Bir ihtiyar Hz. Ali'ye şunu sordu:

— Bizim Şam'a (Sıffin Harbine) yürümemiz Allah'ın kaza ve kaderiyle miydi? Bunu bize söylemelisin.

Hz. Ali şu cevap verdi:

Nebatları, çimenleri bitiren, mahlûkata can veren Allah aşkına derim ki, hangi yere ayak bassak ve hangi yere konsak bu ancak Allah'ın kaza ve kaderiyle değil de nedir?

Bu mücadeleler, Müslümanlar aras nda gizli bir tertip ile kur-calamrd . Maksat Müslümanların dîni sarsılsın, islâm düşmanları dîne hücum edecek gedik bulabilsin. Aynı zamanda başka dinlerde olanlar îslâmiyete meyil ederek Müslüman olmas›nlar diye araya bir set çekmek istiyorlard .

Bu gizli gizli sokulan tertipler Müslümanları şüpheye düşürmek, onlar n görüşlerini parçalamak, aralarında fikir ayrılıkları uyandırmak için yapılyordu. Bu garip fikirlerin Müslümanlar arasında niza ve çatışmalar uyandırmak için ortaya atıldığında hiç şüphe yoktur. Abbasî devri muharrirleri aras nda bu gizli ellere işaret edenler olduğunu görüyoruz. Câhız bazı risalelerinde, Hıristiyanlığı korumak için Müslümanlar aras›nda ne gibi fikirler uyandırmak lâzım geldiği hususunda Hıristiyanlar›n kendi aralar nda, kararlaştırdıkları şeyleri bize sayıp dökmektedir.

Bâzı Hıristiyan tarihlerinde de böyle şeyler görüyoruz. Meselâ Hişam b. Abdülmelik zaman na kadar Emevîlerde devlet hizmetinde bulunmuş olan Şamlı Yuhanna din hususunda Müslümanlarla nas›l mücadele yapacaklar›n Hıristiyanlara öğretmiş.

Türâs-ı İslâm eserinin kaydettiğine göre, o şöyle diyormuş:

Eğer Müslüman sana: Mesih hakkında ne dersin? diye sorarsa :

— O, Kelimet'ullaht r, de. Sonra Müslümana:

— Kur'ân'da Mesih nasıl zikrolunmuştur? diye sor. Ve Müslüman ona cevap verinceye kadar hiçbir şey söyleme. Çünkü Müslüman ister istemez şu cevabı verecektir: «İsa b. Meryem Allah' n Resulüdür, Meryem'e ilkaettiği kelimesidir. Ondan bir ruhtur.»

Bu cevabı aldıktan sonra ona şunu sor:

— Kelimetu'llah ve ruh mahlûk mudur, yoksa gayri'mahlûk mudur?

Eğer mahlûktur, derse ona de ki:

— Ezelden Allah vard› fakat ne kelimesi ve ne ruh vard .

Bunu söylersen Müslüman-., susup kalacaktır. Çünkü bu ka-naatta olan kimse Müslümanlar›n nazar›nda z›nd kt r.»

Açıkça görülüyor ki, Yuhanna kendilerine delil olacak şeyleri hazırlıyor, Müslümanları nasıl izlam edeceğini araştırıyor, sonra kendi dâvasını müdafaa için Allah Kelâmının kadim olduğu mes'e-lesini bu işe karıştırıyor. Halbuki bu

— öyle ise bizim yorulmamız boşuna, bizim için mükâfata, ecir, ve sevaba hak kazanmak yok gibi.

— Ey ihtiyar, siz giderken Allah size gidişiniz için büyük ecir verdi. Dönüşte de dönüşünüz için ecir verdi. Çünkü siz bunları yaparken zorla, yaptırmış, buna mecbur edilmiş değildiniz. Bunları arzunuzla yaptınız,

.— Bizi kaza ve kader sevketmedi mi?

— Yazık! Sen, kaza sana yapıştı, kader sana sarılıp takıldı sanıyorsun. Eğer iş Öyle olsaydı, sevap ve ikab bätül olurAu. Vaad ve vaide, emir ve nehye lüzum kalmazdı. Günah işleyene Allah ıkab etmez, iyilik sahibini de öğrenmezdi. İyilik yapan Ögölmeğe, kötülük yapandan daha müstahak sayılmazdı, Eu gibi saçma sözler putlara tapanların, şeytanın ordularının, yalancı şahitlerin, doğru görmeyen körlerin sözleridir. Onlar bu ümmetin Kaderiyesi ve Mecûsileridirler. Allâhu Teâlâ kullar na muhayyer bırakmak suretiyle emretti. Sak›nd rmak için de nehyetti. Kolay olan şeyleri teklif etti Zorlayarak isyana boynundan çekerek itaata mecbur etmedi. İnsanlara peygamberleri boşu boşuna göndermedi. Gökleri, yerleri ve bunlar oras nda olan şeyleri boş yere yaratmadı. «Böyle şeyler kâfirlerin zanlandır. Yuh] olsun kâfirlere, onlara cehennem var.»

Bunun üzerine yine sorduıar:

— öyleyse bizi sevkedene kaza ve kader nedir?

— O, Allah'ın emri ve hükmüdür, dedi ve arkasından şu âyet-i kerîmeyi okudu.

«Rabbin ancak O'na tapmanızı emir buyurdu.» İhtiyar sevinerek kalktı ve:

— Sen o zâts›n ki, itaati sayesinde k›yamet günü Allah' n r zâs umulur. DİNİMİZİN ANLIYAMADIĞIMIZ YERİNİ BİZE AÇIKÇA İZAH ETTİN. ALLAH SANA BUNUN EN GÜZEL ECRİNİ VERSİN.»

mes'elenin bu dâvada hiç yeri yoktur ve ona asla faydası olamaz. Çünkü kelime'nin Allah'a izafet ve nisbeti, ruhun Allah'tan olması bu ikisinin kadîm olduğuna delâlet etmez. Zira Cenâb-ı Hakk'ın yaratmış olduğu kelime, kadîm değildir. Onun yarattığı ruh da böyledir. Hz. İsa'ya Kelimetu'lîlah denildi. Çünkü o Allah'ın mücerred «Ol!» demesiyle oluverdi. Araya baba vasıtasıyla girmeksizin bir «Ol» kelimesiyle oldu. Onun için Kelimetu'lîlah denildi. Ona ruh denilmesine, gelince, onun olması, umumî tabiat kanunlarına göre canlılar için ilk madde olan meniden değildi. Şahıslar en bariz haliyle vasıflanırlar.

Bundan sonra Yuhanna İslâm prensiplerini tenkîd edici fikirleri onlara şöyle aşıyor: Taahhüdünü zevcâttan, talâktan, hüyleden bahsediyor. Sonra Peygamberimiz hakkında yalan ve iftiralar başlayarak şüpheler uydurmuş gayret ediyor; Hz. Peygamber'in Zeyneb binti Çahş ile aşk hikâyesini uyduruyor. Sonra Hacer-i Esver'i takdis etmek Haç takdîs etmek gibidir, diyor.

O yalnız bu kadarla da iktifa etmiyor. Belki de münakaşacılarla Müslümanlar kader, insan iradesi,^{72[2]} iradenin hürriyeti meselelerine dalmağa sürüklemelerini öğretiyor. Böylece Müslüman'ın zihnini karıştırıyor, onun aklını bir sürü tartışma ve münakaşa çöllerine atıyor. Onların arasında bir sürü karışık fikirler uyandırıyor. Maksat Müslümanları şaşirtmak, aralarına tefrika sokmak, sapık düşünceler ve kanaatler ileri sürerek onları ayrı ayrı fırkalara bölmek; fikir ayrılıklar yaratmaktır. Ne yazık ki, bunları yapan da Emevî hükümdarların kendisine kucak açtığı, hem kendisini ve hem de babasını saraylarında besleyip yetiştirdikleri bir adamdır!

75- Fikîr Çarpışmaları Ve Tercüme İşleri

Bu fikir çarpışmaları yanısıra diğer bir fikir hareketi daha vardır ki, o da Emevîlerin zamanında başlamış, Abbasîler devrinde meyvesini vermiştir. Bu da Yunan devrinde başladı. İbn-i Hallikân diyor ki: Hâlid b. Yezîd b. Muâviye Kureyş içinde çeşitli ilimleri en iyi bilen idi. Onun kimya-tib hakkında sözleri vardır. Bunları iyi bildiğini gösterir risaleleri vardır. Bu ilimleri Meryânüs Rumi naramdaki bir keşişten öğrendi. Onun bu konuda üç risalesi mevcuttur. Birisi mezkûr Meryânüsle aralarında cereyan edenleri, ondan öğrendiği ve gösterdiği rumuzları ihtiva eder.

Abbasîler devrinde tercüme hareketlerinin canlanmasıyla başka milletlerin fikir ve felsefesiyle yarıttandan temas imkânı genişledi. Böylelikle Yunan, İran ve Hind tefekkür ve görüşleri Müslümanlar tarafından bilinmiş ve İslâm düşüncesi üzerinde bunların tesiri olmuştur. Bu tesir çeşitli yönlerden olmuştur ve bu, felsefeyle meşgul olanın aklının ve dînin kuvvet derecesine göre değişir. Akıllı doğru, İmanı sâdik olan kimse, karşısına çıkan felsefe düşüncelerine akıllı kuvveti ve İman ihlâsiyle hâkim olur, onların tesiri altında kalmaz. Onlar hazmeder körü körüne onlara uymaz, onlar kendine uydurmak fikrini, idrakini genişletir, aklını parlatır. Akıllı hafif olanlar ise o fikirleri kaldırmaz,

^{72[2]} Bunlar, Tûrâs-ı İslâm kitabından ve Eb. Lovis Şeyho'nun Mah-tûtât-ı Arabiyye eserinden alınmıştır.

onların karşısında ezilir, eski ile yeni arasında şaşırır kalır. Fikir anarşisi içinde bocalar durur. Kararsızlıktan bir türlü kurtulamaz. Onun için bakıyoruz ki, bâzı şair, bazıları muharrir, bazıları ilim adamı olmak üzere bir takım kimseler o nevi fikirlerle karşı karşıya gelince onlara dayanamamışlar, onları hazmedememişler, dimağları bu yabancı fikirlerin istilâsına uğramış şaşırıp kalmışlar!

Bu saydıklarımızın yanı sıra diğer bir zümre daha vardır ki, onlar da zındıklardır. Bunlar İslâm cemaatını fesada uğratacak düşünceleri ilân edip yayarlar, İslâmı yıkacak şeyleri ortaya sürmekten çekinmezlerdi. İslâmı sarsmak, Müslümanları küçültmek için her hiyleye başvururlardı. Bunların içinde bazıları İslâm hakimiyetini kaldırarak, yerine eski İran hakimiyetini diriltmek isterlerdi. Nasıl ki Mehdi devrinde Abbasî devletine karşı ayaklanan Mukanna Horasanı bunu yapmak istemişti.

76- Bu Hercümerc İçinde Ebû Hanîfe

İşte bu saydığımız şeylerin cümlesi, Irak'da fikir münazaraları çökmesi, birbirine zıd ve aykırı görüşler ve kanaatler arasında boğuşmalara sebep olmuştur. İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe işte böyle bir asırda yaşamıştır. Bu fikir boğuşmalarının asıl merkezi Irak'tı. Hiç şüphesiz ki, İmâm-ı A'zam bunlara karşı, bu bahislere o da dalaçaktı. Fakat o bunlara, dînini tamamiyle anlayarak, İman kuvvetli bir Müslüman sıfatıyla daldı. Sapık fırkalara, çeşitli mezheplere karşı vukuf ve şerefle İslâmı müdafaa etti. Türlü dînî fırkalarla mücadelede onun sağlam bir görüşü, şerefli bir mevki haiz olduğu şüphesizdir. Ondan bu hususta naklolanlar onun akîdeye dair görüşlerini teşkil eder.

77- Tedvinin Başlaması Ve Dîn İlimleri

İşte o devirdeki felsefe ve fikir temayülleri ve bunların o büyük fakîh Ebû Hanîfe üzerindeki tesirleri böyledir. Şimdi de bu asırdan, biraz da din ilimleri bakımından bahsedelim : Sadr-ı İslâm'da ilim şifahî idi, yani başkalarından dinlemek suretiyle alınırdı. Fakat sonraları ilim sahası genişleyip bazı kimseler muhtelif ilimleri öğrenmeye başlayınca, Emevî devrinin sonlarında ulemâ ilmi tedvin etmeye yani yazı ile tesbit etmeye başladılar. Dînî ilimler ve Ulûm-Arabiyye birbirinden ayrıldı. Her iklimde, kendilerini o ilme veren ihtisas sahipleri yetişmeye başladı. Her ilmin esasları ve kaidelerini tesbit edenler çıktı. Emevî devri sonlarında fukahâ, fıkâh ilmini, muhaddisler Hadîs ilmini tedvine başladılar. Hicaz fukahası : Abdülâh b. Ömer'in Âişe'nin, İbn-i Abbas'ın fetvâlarıyla onlardan sonra gelen Medine'deki kibâr-i Tabîîn'in fetvalarını topluyorlardı. Onları inceliyorlar, onlardan hüküm çıkarıyorlardı Irak fukahası ise Abdullah b. Mûsâ'nın fetvâlarıyla Hz. Ali'nin hüküm ve fetvalarını, Kad Surayh ve diğer Küfe kadılarının verdikleri mahkeme kararlarını topluyorlar, onlardan hüküm çıkarıyorlar, yeni hüküm verme yollarını buluyorlardı. Abbasîler devri gelince Hadîsler de fıkıh babları üzere tertiplenerek tedvin işi

gayet genişledi.

İş yalnız bu saydıklarımıza münhasır değildi. Şîâ fukahâsı da kendi re'y ve görüşlerini toplayıp tedvin ediyorlardı. Milano'da bazı İslâm eserleri bulundu. 122 hicrî yılında şehid edilen imâm Zeyd b. Ali'ye mensup fikha dair yazma bir eser bunlar arasındadır. Elde mevcut ve matbu olan Kitab-ul Mecmû'le bu imâma nisbet olunmaktadır. Bu nisbet sahih olsun olmasın, muhakkak olan bir cihet varsa o da imâm-ı A'zam Ebû Hanîfe zamanında Şîa'nın Zeydiye konulan maruf ve belli görüşleri ve re'yları vardı. Ebû Hanîfe bunlardan haberdardı. Tercüme-î hâlimden biliyoruz ki, onun Zeyd b. Ali ile daima münasebeti vardı. Cafer Sâdik'le, Mu-hemmed Bâkır'la ilmî münasebet bağları mevcuttu. O, imâmîyye-nin oniki imâm ve İsmâiliyye imamlarının fikrini biliyordu.

78- Çeşitli Münazaralar

O asır, münazaralar, mübahaseîer asrı idi. Muhtelif dînî fırkalar arasında, Şîa ve Ehl-i Sünnet arasında. Haricîlerle başkaları arasında bu gürültülü münazaralar durmadan devam ediyordu. Sapık fırkalar diğerleriyle boğuşuyor Mu'tezile Ehl-i Sünnete karşı, Ehl-i Sünnet ulemâsı doğru ve sağlam İslâm akidelerini müdafaaya çalışıyorlardı. Ulemâ bu münazaralar için bir yerden başka yere giderlerdi. Yukarıda geçtiği üzere birçok sapık fırkalarla mücadele yapmak için Ebû Hanîfe Basra'ya 22 defa gitmiştir. Bazı Basra ulemâsı da münazaralar yapmak için Kûfe'ye gelirlerdi.

Hac mevsimi, ulemâ bir araya toplanınca fırkaların münazaraları mevsimi halini alırdı. Bakarsın Ebû Hanîfe Evzâî ile münazara yapıyor, imâm Mâlik'le mübahase ve müzakerelerde bulunuyor. Fukahârın mübahase ve münakaşaları, sapık fırkalarla yapılan münazaralardan çok daha hayırlı ve yararlı oluyordu.

Bu münazara ve münakaşalara bazan memleket taraftarlığı, hemşehrilik, gayret ve taassubu da karıştığı olurdu. Basra ve Kûfe ulemâsı iki cepheye bölünmüştü. Birbiriyle münakaşa yaparlardı. Herkes memleket gayreti güderdi. Kendi memleketi kazanırsa gövde-nür, yenilirse yerinirdi. Hattâ bu halin bazan seçkin, ve halis ulemâ arasına bile sokulduğu olurdu. Bu kabilden bir olayı nakledelim :

Yusuf b. Hâlid es-Semtî'nin^{73[3]} Ebû Hanîfe ile ilk defa görüşmesine dair olan o hâdiseyi İbn-i Bezzaz Menâkıb'ından dinleyelim : «Hilâl b. Yahya er-Re'y diyor ki: Yusuf b. Hâlid es-Semtî anlatırken dinledim; şöyle dedi: Ben Osman el-Bettî'nin dersine devam ederdim. O Hasan Mutezilî ve İbn-i Şîrîn mezhebine kayardı. Onların mezheplerini öğrendim. Bu hususta münazaralarda bulundum. Kûfe ulemâsını da görüp onların mezheplerini de öğrenmek istediğimden Kûfe'ye gitmek üzere kendisinden müsaade istedim. Ve Kûfe'ye gittim. Bana Süleyman A'meş'i tavsiye ettiler. Çünkü Hadîsde en kâdemli âlim o idi. Hadîsde soracak bazı meselelerim vardı. Onları muhaddislere sormuştum. Fakat hiç birisi bilememişti. A'meş'in halkasına oturdum. Ve bunları ona açtım:

— Getir göreyim, dedi. Yanına vardım. Bana:

^{73[3]} Abdül-Hayy Leknevî Pevâid-i Behiyyi'de bu kelimeyi Simfî olarak harekeler.

— İhtimal ki sen de Basrahlar, Kûfelilerden daha bilgili dersin. Hayır, hayır, Kûfe'nin sahibi aşkına bu böyle değildir. Basra ancak hikayeci, veya rüya tabircisi veya ağlayan yaşlı çıkarır. Val-Iah şu Kûfe'de, Arablardan değil, Mevâlîsinden olan o tek adam yok-mu, işte o hepsine yeter, öyle mes'eleler bilir ki, onlar ne Hasan, ne İbn-i Şîrîn, ne Katâde, ne Osman el-Bettî bilir, ne de başkalar .

A'meş konuşurken öyle kızmıştı ki, asâsiyle bana vuracak diye korktum. Sonra yammdakilerden birine dedi ki:

— Bunu Nu'mân' n (Ebû Hanîfe'nin) meclisine götür, vallah onun en küçük talebesini görse, mahşer halkının hepsine cevap yetiştirmeğe kadir olduğunu anlar.

İçime öyle bir korku girdi ki, derecesini Allah bilir. Adam kalktı. Ben de arkasından yürüdüm. Mescidden çıktktan sonra:

— Nu'mân, Benî Haram mahallesinde bulunur. Orada sor, çünkü bu mes'eleleri en iyi bilendir. Benim işim var oraya kadar gidemiyeceğim, sen yürü dedi.

Ben de sora sora aramağa başladım. En sonunda Benî Haram mahallesine geldim. İkinci vakti olmuştu. Baktım Öteden bir adam geliyor, güzel yüzlü, temiz elbiseli. Arkasından da O'na benzer bir oğlan var. Yaklaşınca selâm verdi. Sonra minareye çıktı Güze! bir ezan okudu. Anladım ki, Nu'mân bu zat olacak. Minare den inince iki rek'at namaz kıldı. Namaz kılışı Hasan ve İbn-i Sîrîn'in namazlarına çok benziyordu. Etrafında talebeleri toplandı; öne geçti. Onlara namaz kıldırıldı, tıpkı Basrahlıların namazı gibi Namaz tamam olup selâm verince arkasından mihraba dayandı, yi zünü cemaata döndü. Onlar selâmladı. Sonra yammdakilerde her birine hal-hatır sordu. Sonra bana gelince:

— Sen yabancıysan galiba, Basrah mıdır? dedi.

— Evet, dedim.

— İsmi nedir? diye sordu.

Ben de ismimi, nesebimi söyledim. Sonra künyemi sord Künyemi söyleyince:

— Osman el-Betti'nin dersine devam edenlerden misin? dedi.

— Evet, dedim.

— Eğer o bana yetişseydi, kavillerinin çoğundan vaz geçeri

Sonra bana:

— Soracağın mes'eleleri sor bakalım, dedi. Arkadaşlar: önce sen başla. Çünkü sen garîbsin. Senin gibi fakih meraklıların hak takaddümü vardır. Yeni gelen yabancı, dehşet verir; her (lenin de bir hâci vardır.

O gün mes'eleleri ben sordum, o cevap verdi. A'meş'le aram dakî geçeni de ona anlattım. Allah selâmet versin ona, memleketinin ismini başkasiyle yükseltmek istiyor...

Hasan- Basri ve İbn-i Şîrîn, bu iki faziletli zat, A'meş'in dediklerini doğru çıkarır şekilde birbirlerine atıp tuttukları olur* İbn-i Sîrîn, Hasan- Basri'ye tariz yapar: Sultandan atıya ve ihsan kabul ediyor, muhal şeyleri rivayet ediyor, arzusuna göre söylüyor Tsadere kail, sanki yerin sahibi o, iş onun elindeymiş gibi

konusuyor. İbn-i Şîrîn söylediği için bir gün Hâlid el-Hazzâ, meclisini bile terketti...»

Hasan da İbn-i Şîrîn'e ta'riz yapardı: Bir tulum suyla abdest alır, sabahleyin ise üç tulum suyla oğuna oğuna yıkanır. Kendine azap veriyor. Peygamberin sünnetinin hilafını yap yor, rüya tabir ediyor sanki Yâkub Aleyhi's-Selâm n âlinden. B rak onu sen lâzım olanı öğren. Milletler sizden önce birleşmemişler ve birleşme-zmezler. Allah'u Teâlâ buyurur ki: «İhtilâf üzere devam ediyorlar, ancak Rabb'inin acıdıkları müstesnadır.» Onları bunun için yarattı. Eğer böyle olmasaydı, takdirât cereyan etmezdi. Tabiatîer türlü türüdür. Herkes kendi yolunca işliyor. Kimin daha doğru yolda olduğunu Rabbimiz en iyi bilendir, dedi ve sonra sükût etti.

Yûsuf b. Hâlid es-Semtî diyor ki: Sonra ona :

— İhtilâf mevzuu olan şu kader mes'elesi hakkında ne dersin? diye sordum. Ebû Hanîfe şu cevabı verdi:

— Bilindiği gibi Basrahlar Kûfeliler kader mes'elesinde ihtilâfa düştüler. Bu mes'ele gayet müşkil bir iştir. Bu, insanların halline takat getiremeyecekleri bir meseledir ki, anahtarı kaybolmuştur. Eğer anahtarı bulunursa içinde ne olduğu bilinir. Bunu ancak Allah tarafından gelen haberci açar, Allah indinde olanı haber verir. Fakat bu devir geçti. Bizim dediğimiz iki kavli arasında orta bir kavildir. Ne cebriyecilik, ne de büsbütün tefviz. Allah'u Teâlâ kullarına takat getirmeyecekleri şeyi teklif etmez. Onlardan yapamayacakları istemez. İşlemedikleri bir şeyden dolayı onlara ıkab etmez. Bilmedikleri şeyler hakkında münakaşaya dalmalarına rızası yoktur. İçinde bulunduğumuz ahvali Allah en iyi bilendir. Doğru ve sevap olan, O'nun nezdindedir. Biz içtihad ederek doğruyu araştırıyoruz. Her mütehid isabet eder. Allah bilmeyecekleri bir şey hususunda içtihad yapmalarına asla emretmez. Allah her niyaz edenin veisidir. Herkes O'nun rızasını arar. Allah bizi ve sizi sevdiği ve razı olduğu şeye muvaffak buyursun.»^{74[4]}

79- Yûsuf Semtî'ye Verdiği Cevaptan Alınanlar

Yûsuf b. Hâlid Semtî'nin Ebû Hanîfe ile ilk görüşmesine dair sözler işte böyledir. Bunlar herkesin kendi memleketinde nasıl taraftarlık yaptığını gösterir. Basrahlar kendi ulemâsını ve onların bilgilerini öğüyorlar, Kûfeliler kendi, ilim adamlarına göklere çıkıyorlar. Bu hâdise bize Hicaz ulemâsı ile Irak ulemâsı arasındaki cidalin sebeplerini biraz açıklamaktadır. Hicaz ve Irak'ın iki cepheye ayrılması yalnız görüş ve usul farkından ileri geliyor değildi. Buna muhît ve memleket tarafgirliği de karışıyordu. Bu bize aynı zamanda ulemâ arasındaki ihtilâfları da göstermektedir. Aralarında arasına sert tenkidler oluyormuş demek. Tabiiinden olan Hasan ile İbn-i Şîrîn her ikisi de değerli din âlimlerinden oldukları halde, usul ayrılığı yüzünden birbirlerini tenkid ediyorlar!

Ulemâ arasında bazı mes'elelerde şiddetli ihtilâflar olduğunu görüyoruz.

^{74[4]} İbn-i Bezzâzî, Menak b-ı İmam-ı A'zam. c. I, s. 85 ve devam .

Muhalliflerini dille yaralayanlar var. Ebû Hanîfe, as ın ruhunu işte böyle gayet iyi biliyor, ulemây ve onların ruhunu anlıyor. Kendisi fikir istiklâlini muhafaza ediyor. Akıl hakem yapıyor, o hadiselerin içine nüfuz eden bir araştırmacı sıfatıyla her şeye vâkıf bir mütefekkiridir.

Aklı onu şaşırtıp boş meydanlarda dâimî muaz. Aklını gücü yetmiyecek bir şeye zorlamaz. İnsan fikrinin kavramıyacağı şeylere zihnini yormaz. O, kader mes'elelerinin anahtarı kaybolmuş bir mes'ele addediyor, ne doğru!

80- İctimal Ve Fikri Cereyanlar

İşte Ebû Hanîfe zamanındaki fikrî ve İctimaî yönelimlerin ana hatları bunlardır. Biz burada bu kadarla iktifa ediyoruz. Onun şahsî tefekkürâtına taallük edenleri yeri gelince c-v a bahis konusu yapacağız. Bunların bir kısmını itikad ve kelâmaaKİ mezhebine, bir kısmı da fikhî içtihadlarını taallük eder...

Bu ihtilâflı mes'elelerin bağında re'y ve Hadîs meselesi gelir ki, o asrındaki fukahâ arasında en hararetli münakaşa mevzuu olmuştur. Diğer bir ihtilâf mevzuu ise Sahabenin ve Tabiîn fetvaları mes'eleleridir.

Bunlardan sonra dînî farklılardan siyasî cereyanlardan da bahsedeceğiz. Çünkü Ebû Hanîfe bunlarla mübahaselerde bulunmuştu, bu hususta da görüş sahibi bir zat.

www.islamvetasavvuf.org

Kaynak: Ebu Hanife Muhammed Ebu Zehra